

Het hart van paars (1994-2002)

'D66'ers zijn altijd bereid om te twijfelen aan alles.'

Unieke formatie

Nadat de nieuwgekozen Tweede-Kamerfractie het verkiezingsresultaat met taart en champagne heeft gevierd, is het tijd om alle aandacht te richten op de kabinetsformatie. Indien de kiezers D66 groot genoeg zouden maken dat de partij nodig is voor de vorming van een meerderheidsregering, zou de partij er alles aan doen om een paars kabinet mogelijk te maken, zo hadden de Democraten tijdens de campagne betoogd. Nu het zover is, is het tijd om deze belofte in te lossen. 'Dit is het moment' is ook het moment van de hooggespannen verwachtingen. Als het met de beoogde doorbraak in de verhoudingen allemaal iets minder goed wil lukken dan de partij heeft doen geloven, dan zal het de partij op forse kritiek komen te staan en is het risico van weglopende kiezers groot.

Het advies van fractievoorzitter Van Mierlo aan de Koningin kan er maar één zijn: onderzoek de mogelijkheid van een kabinet van PVDA, VVD en D66. Een kabinet van CDA, PVDA en D66 vindt de partij op basis van de verkiezingsuitslag ongeloofwaardig, een kabinet van CDA, VVD en D66 acht de partij ongewenst.¹ Maar eenvoudig zal het niet zijn om een paars kabinet te vormen. Want Hans van Mierlo mag dan enthousiast zijn over een dergelijke coalitie, de VVD is tegen een coalitie met de PVDA, haar partijleider is eveneens huiverig voor een dergelijke samenwerking en ook PVDA-leider Kok is geen voorstander van een paars kabinet.² Van Mierlo adviseert dan ook om vooraf een 'neutrale voorverkenning' te houden om te kijken of het eigenlijk wel zin heeft om aan de formatie van een paars kabinet te beginnen.³

Het advies van D66 wordt opgevolgd en de Koningin benoemt Herman Tjeenk Willink tot informateur met de opdracht te onderzoeken welke regeringscombinaties op basis van de verkiezingsuitslag mogelijk zijn en op welke wijze zo spoedig mogelijk een kabinet gevormd kan worden.⁴ Nadat uit de voorverkenning is gebleken dat zowel PVDA, VVD als D66 willen proberen om gedrieën een coalitie te vormen, worden op 14 mei drie nieuwe informateurs aangewezen: Klaas de Vries

(PVDA), Gijs van Aardenne (vvd) en Jan Vis (D66). Tijdens de informatieronde blijkt dat er op veel punten goede zaken kunnen worden gedaan door de fracties die op de achtergrond op diverse programmapunten overeenstemming proberen te bereiken. Het blijkt dat veel punten die met het CDA vaak moeilijk onderhandelbaar waren, nu vrij eenvoudig tot overeenstemming leiden. Aanvankelijk lijkt er sprake te zijn van een groeiend onderling vertrouwen tussen de potentiële regeringspartners. Er wordt overeenstemming bereikt over de noodzakelijke lastenverlichting en het belang van criminaliteitsbestrijding. Van Mierlo laat hoopvol blijken hoe de drie partijen bezig zijn 'te laten zien dat het onmogelijke kan en dat dromen werkelijkheid kunnen worden'.⁵

Binnen de vvd is de weerstand tegen een paars kabinet echter groot. vvd-leider Bolkestein krijgt in zijn fractie maar weinig handen op elkaar voor de samenwerking met PVDA en D66. De liberalen vinden dat eigenlijk ook samenwerking met het CDA onderzocht zou moeten worden. Na zeven weken formeren breekt de vvd op 27 juni de onderhandelingen af en geven de drie informateurs hun opdracht terug. Bolkestein verklaart de resultaten tot dan toe 'een regeerakkoord Lubbers IV zonder Lubbers' te vinden en eist met name op het terrein van de sociale zekerheid meer 'maatregelen van formaat'.⁶ In een reactie stelt D66-leider Van Mierlo vast dat het niet om inhoudelijke redenen kan zijn dat de liberalen afzien van de vorming van een coalitie. Vele compromissen zijn reeds gesloten, van het referendum tot de Betuwelijn. Zelfs op het terrein van de sociale zekerheid, waar de klassieke tegenstelling tussen PVDA en vvd overwonnen moet worden, ligt er een pakket afspraken. De D66-leider vermoedt dat Bolkestein de breuk nodig heeft om zijn achterban over de streep te trekken.⁷

Tijdens de formatiecrisis krijgt D66 van alle kanten aanbiedingen om een centrum-links danwel centrum-rechts kabinet mogelijk te maken. Zowel in aantal zetels als in ministersposten kunnen de Democraten een groot aandeel krijgen in een ander kabinet dan het door hen gewenste.⁸ In een nieuwe adviesronde aan de Koningin adviseert de vvd evenals het CDA om de mogelijkheid van een centrum-rechtse coalitie te onderzoeken.⁹ Deze optie wordt door D66 echter uitgesloten. De partij houdt voet bij stuk: een paarse coalitie is de enige wenselijke optie. Maar als die optie door de vvd wordt uitgesloten, is de partij bereid om te kijken of een centrum-linkse combinatie mogelijk is. Daarbij zullen, zo verklaart Van Mierlo, wel de nodige inhoudelijke en personele wijzigingen moeten worden doorgevoerd, want de Democraten voelen er weinig voor het oude CDA/PVDA-kabinet aan een meerderheid te helpen. De PVDA kiest er ook voor om de oude coalitie met het CDA aan te vullen met D66, maar deze optie wordt door het CDA afgewezen.¹⁰ Conclusie van de tussentijdse adviesronde: het CDA komt door de uitgebrachte adviezen buitenspel te staan en D66 blokkeert in feite alles behalve 'paars'.

Tot veler verbazing benoemt de Koningin op 6 juli Wim Kok tot informateur. Hij krijgt de opdracht om een 'programma op hoofdlijnen' op te stellen dat zal worden voorgelegd aan de fracties van de vier grote partijen, waarna zal worden bezien

welke combinatie van partijen op een 'vruchtbare samenwerking met het parlement' mag rekenen.¹¹ Omdat iedere andere mogelijkheid behalve een paars coalitie inmiddels door telkens een van de partijen wordt uitgesloten, zijn de onderhandelaars van PVDA, VVD en D66 op elkaar aangewezen. Informatuur Kok bouwt voort op de fundamenten die door de eerste drie informateurs zijn gelegd, en in hoog tempo worden knopen doorgehakt. Op 25 juli presenteert Kok zijn 'Proeve van een Regeerakkoord', dat door de drie partijen wordt geaccepteerd als basis voor verdere onderhandelingen. Nadat Kok zijn eindverslag als informatuur heeft afgeleverd, wordt hij op 29 juli door de Koningin tot formatuur benoemd, teneinde het beoogde kabinet van PVDA, VVD en D66 tot stand te brengen. Op 12 augustus zijn de onderhandelaars van de drie partijen het eens, een dag later gaan de drie fracties akkoord met het nieuwe regeerakkoord 'Keuzen voor de toekomst'.¹²

Op 22 augustus brengt Kok zijn eindverslag uit en is de totstandkoming van het eerste kabinet met zowel sociaal-democraten als liberalen en zonder de confessionelen een feit. Een historische gebeurtenis, die het resultaat is van enerzijds de standvastigheid van de Democraten, die vasthielden aan de vorming van een paarse coalitie, en anderzijds de bereidheid van de oude antagonisten PVDA en VVD om de bestaande kloof te overbruggen. De Democraten zien met name zichzelf als beslissende factor en stellen dat D66 dankzij de grote verkiezingswinst dit kabinet heeft kunnen afdwingen. Tevredenheid is er bij de Democraten over het regeerakkoord 'Keuzen voor de toekomst', dat veel van het D66-verkiezingsprogramma 'Ruimte voor de toekomst' bevat.¹³

Nieuwe gezichten

Nadat de programmaonderhandelingen zijn afgerond, moeten de zetels in het kabinet worden ingevuld. Het enige dat daarbij vaststaat is dat Wim Kok minister-president zal worden. De mogelijkheid dat D66, als 'bruggenbouwer' van het kabinet, de premier zal leveren, een optie waarover voorzichtig is gespeculeerd in de tijd dat D66 in de peilingen nog boven de dertig zetels stond, daarover wordt nu niet meer gesproken.

De ministersposten die D66 graag wil bezetten zijn Economische Zaken en Justitie. Voor Economische Zaken is Alexander Rinnooy Kan, voorzitter van werkgeversorganisatie VNO-NCW de eerste kandidaat, maar hij laat, evenals tijdens de formatie van 1989, weten niet beschikbaar te zijn. Ook Meindert Ververs, topman van uitgeverij Wolters-Kluwer, ziet op het laatste moment af van zijn kandidatuur. Hierop polst Van Mierlo de nummer drie van zijn lijstje: Hans Wijers, partner bij een internationaal managementadviesbureau. Van Mierlo heeft Wijers vier jaar eerder ook gevraagd. Toen zei hij 'nee', maar dit keer heeft Wijers aan een dag bedenktijd genoeg om zijn bereidheid kenbaar te maken.¹⁴

Gerrit-Jan Wolffensperger is de gedoodverfde D66-kandidaat voor het ministerchap van Justitie. Zijn kandidatuur is reeds voor de zomer besproken. Daarbij is

ook afgesproken dat Aad Nuis in dat geval de nieuwe fractievoorzitter zal worden.¹⁵ De nieuwgekozen D66-fractie gooit echter roet in het eten van de ambitie van Wolffensperger. Tijdens de fractievergadering op 16 augustus wijst de D66-fractie het voorstel voor de zetelverdeling af. De fractie wil dat Wolffensperger het fractievoorzitterschap op zich neemt. Wolffensperger ziet zijn droom aan scherven gaan en vraagt 24 uur bedenktijd. De beoogd minister van Justitie besluit in uiterste loyaliteit aan zijn partij om het verzoek van de fractie niet naast zich neer te leggen, een besluit dat hem niet makkelijk valt.¹⁶ In overleg met Van Mierlo belt Wolffensperger Winnie Sorgdrager, procureur-generaal en op dat moment op vakantie in Frankrijk. Sorgdrager is de nieuwe beoogd minister van Justitie.¹⁷

Volksgezondheid is niet een post die de Democraten per se willen binnenhalen. Het is een moeilijk departement en als gevolg van jarenlange bezuinigingen zijn de problemen in de gezondheidszorg groot. Maar D66 beschikt wel over de beste kandidaat voor deze functie. Els Borst, voorzitter van de gezondheidsraad en voormalig ziekenhuisdirecteur, is al een jaar eerder door Van Mierlo gevraagd om beschikbaar te zijn voor een eventuele ministerspost. Ze heeft toegezegd en de toekomstige coalitiepartners erkennen dat Borst de beste kandidaat voor deze post is.¹⁸

Een departement dat niet in D66-handen komt, is dat van Binnenlandse Zaken. Wat ligt er meer voor de hand dan om het departement dat onder meer verantwoordelijk is voor bestuurlijke vernieuwing, toe te vertrouwen aan de partij die al bijna dertig jaar pleit voor bestuurlijke vernieuwing. Maar de twee coalitiepartners staan dit niet toe en claimen beiden dit ministerie vanaf het begin van de onderhandelingen.¹⁹ Van Mierlo legt zich erbij neer.

Ook bij de invulling van de laatste D66-post, die van Buitenlandse Zaken, wordt Van Mierlo voor het blok gezet. Van Mierlo zelf zal deze functie gaan vervullen, zij het niet vrijwillig. Liever zou Van Mierlo als fractievoorzitter in de Tweede Kamer blijven en Laurens-Jan Brinkhorst kandidaat stellen voor het ministerschap van Buitenlandse Zaken. Maar PVDA-leider Kok, die er niets voor voelt om premier te zijn van een paars kabinet terwijl zowel Van Mierlo als Bolkestein in de Tweede Kamer blijven, laat Van Mierlo weten dat als hij niet in het kabinet plaatsneemt, paars niet doorgaat. Achteraf zal Van Mierlo verklaren dat dit de prijs is die hij moet betalen om het door hem zo vurig gewenste kabinet voor elkaar te krijgen.²⁰ Wat er gebeurd zou zijn als de D66-leider, die de sleutel tot de kabinetsformatie in handen had, de zaak op scherp had gezet door Binnenlandse Zaken te claimen en de eis van Kok af te wijzen, zal nooit duidelijk worden.

Op 18 augustus, zijn verjaardag, maakt Van Mierlo zijn (voorlopig) laatste fractievergadering mee. Het is die dag dat de fractie zijn goedkeuring geeft aan de kabinetsdeelname en de D66-bewindslieden die in het kabinet zitting zullen nemen.

Ruimte voor politiek

Voor de derde maal in haar bestaan krijgen de Democraten te maken met regeringsverantwoordelijkheid. De twee voorgaande keren waren geen onverdeeld succes, waarbij met name de interne organisatie een struikelblok was. De Democraten zijn van oudsher altijd zeer kritisch geweest ten opzichte van de eigen organisatie. Diverse commissies hebben zich al gebogen over de wijze waarop D66 als organisatie vorm zou moeten krijgen. De partij is harder gegroeid dan de partijorganisatie. De groei die D66 heeft doorgemaakt en de nieuwe regeringsverantwoordelijkheid vragen om een professionelere organisatie en een sterke ideeënvorming.

Begin 1992 is door het hoofdbestuur een discussietraject in gang gezet over de noodzaak tot wijziging van de partijorganisatie. Het hoofdbestuur heeft de zaak gedegen aangepakt, zoals in het vorige hoofdstuk reeds is beschreven. Allereerst is de nota 'Nieuwe lijnen' verschenen, waarin een analyse werd gegeven van de partij en de omgevingsfactoren.²¹ In de eerste helft van 1994 volgde het rapport 'Openheid en democratie gewaarborgd'. Dit rapport was het resultaat van een bespreking in januari 1994 tussen D66'ers uit alle geledingen van de partij over de rol van afdelings-, regio- en hoofdbestuur, over scholing en professionalisering en de functie van de verschillende partijorganen. Op basis van de eerste twee rapporten verschijnt in maart 1995 de definitieve eindrapportage 'Ruimte voor politiek'.²² Het is het resultaat van (opnieuw) een langdurige discussie over de partijorganisatie en bevat de uiteindelijke voorstellen tot wijziging van de partijorganisatie.

In 'Ruimte voor politiek' worden voorstellen gedaan die om wijzigingen in het huishoudelijk reglement vragen, alsmede aanbevelingen die binnen het kader van de bestaande reglementen kunnen worden uitgevoerd. Concreet adviseert het rapport het hoofdbestuur een 'meerjarig werkplan' op te stellen waarin de politieke en organisatorische hoofdlijnen zijn opgenomen. Op basis van dit werkplan moet het hoofdbestuur zich richten op een optimale organisatie en coördinatie van partijactiviteiten.

Een van de belangrijkste taken voor de komende jaren is volgens het rapport gelegen in het stimuleren van de politieke discussie. Het politieke debat is de belangrijkste taak van de politieke vereniging D66, is de belangrijkste conclusie in 'Ruimte voor politiek'. 'D66 is van oorsprong een ideeënpartij', constateert het rapport, tegelijkertijd vaststellend dat nieuwe ideeën steeds weer moeten worden ontwikkeld. Hiertoe dienen op regionaal niveau zogenaamde 'politieke podia' georganiseerd te worden. Deze moeten gaan functioneren als discussieforum ter voorbereiding van de besluitvorming op congressen.

Een ander concreet voorstel betreft het aanleggen van een 'kennis-en-kunde-bank', een databank van de kennis en vaardigheden van de partijleden. Het voorzitterschap van de partij moet een betaalde (parttime) functie worden, organisatorische kwesties worden puur een taak voor het dagelijks bestuur, het hoofdbestuur

buigt zich over politiek inhoudelijke discussies. De regiohoofdbestuursleden blijven en vervullen een belangrijke relationele en vertegenwoordigende functie.

In het rapport wordt verder geconstateerd dat de politieke partij in de jaren negentig moet concurreren met allerlei belangenorganisaties en *one-issue*-bewegingen, die elk op hun eigen wijze invloed uitoefenen op de besluitvormingsprocessen. Partijen zijn echter primair de organisaties die onderwerpen daadwerkelijk op de politieke agenda kunnen zetten. 'De kracht van een politieke partij is gelegen in haar vermogen de politieke agenda te bepalen', zo stelt het rapport. De volksvertegenwoordigers vormen de spreekbuis, de partijorganisatie zorgt voor de voeding met ideeën. Belangrijk daarbij zijn de interne binding en samenhang. 'De interne communicatie wordt binnen D66 vaak als een van de zwakke punten in de organisatie genoemd. Dit vindt haar oorzaak echter niet in het ontbreken van de wil om te communiceren. Veeleer is het onduidelijk wie waarvoor verantwoordelijkheid draagt, zodat pas voldoende is gecommuniceerd als iedereen overal van op de hoogte is.' Een ondoenlijke situatie, zo menen de opstellers van het rapport. Een goede samenwerking tussen de verschillende partijorganen en een goede onderlinge communicatie zijn van essentieel belang voor het goed functioneren van de partijorganisatie en behoeven volgens het rapport de nodige aandacht. Maar bovenal: het *one-man-one-vote*-systeem wordt onverwijld gehandhaafd.

Het congres van 24 en 25 november 1995 spreekt zijn steun uit voor de uitvoering van het rapport, dat volgens het hoofdbestuur een belangrijke stap is in de richting van professionalisering van de partijorganisatie. Deze professionalisering zal echter nog tot het politieke jaar 1999-2000 op zich laten wachten.

Het 'groene geweten' onder vuur

In de eerste helft van 1995 komt D66 onder vuur te liggen vanwege een reeks kabinetsvoorstellen, waarbij de partij klem komt te zitten tussen het kabinet en de eigen milieustandpunten. In korte tijd moet de Tweede Kamer besluiten nemen over de aanleg van de Betuwelijn, de uitbreiding van Schiphol, het openhouden van de kerncentrale in Borssele, de Hogesnelheidslijn en de aanleg van de snelweg A73. Op al deze punten bestaat een spanning tussen het kabinetsbeleid en het milieugezicht van D66. De Democraten, die als het 'groene geweten' van het paarse kabinet worden gezien, moeten noodgedwongen vechten tegen het beeld dat die beslissingen 'het verlies van het milieugezicht van D66' zijn.²³

Lange tijd ziet het er naar uit dat de besluitvorming rond de Betuwelijn dé testcase zal worden voor het kabinet en voor D66. Voor de Democraten is het belangrijk dat de goederenspoorlijn van de Rotterdamse haven naar Duitsland zo milieuvriendelijk mogelijk wordt aangelegd en daarvoor heeft de partij een lijstje met aanvullende eisen om knelpunten op te lossen. De Democraten stellen zich aan het begin van het debat hard op. De kabinetsplannen worden door fractievoorzitter

Wolffensperger 'onbespreekbaar' genoemd en aanpassingen volgens de wensen van de Democraten noemt hij 'een zwaar punt'.²⁴

De Algemene Ledenvergadering op 5 maart 1995 bevestigt dat D66 niet akkoord zal gaan met de plannen voor de Betuwelijn als er niet meer geld wordt vrijgemaakt voor het oplossen van de knelpunten. D66-minister Wijers is echter van mening dat de partij zich erbij neer moet leggen als het kabinet met een zorgvuldig afgewogen voorstel komt. Wijers denkt niet dat alle eisen van D66 zullen worden ingewilligd.²⁵

Wijers krijgt gelijk. D66 krijgt niet op alle punten haar zin, maar Wolffensperger is tevreden. Dankzij de hoge inzet heeft de partij een aantal belangrijke punten binnengehaald.²⁶ Vijf miljard gulden aan extra financiële middelen om milieuknelpunten op te lossen is de winst die de Democraten incasseren. In de media wordt de uitkomst van de besluitvorming echter breed uitgemeten en uitgelegd als een verlies voor D66. De partij zou grote moeite hebben gehad met dit vanuit milieupolitiek belangrijke vraagstuk, dat bijna als een 'D66-project' wordt behandeld. Het beeld dat milieu in de politieke besluitvorming vaak het onderspit delft, wordt gevolgd door het beeld dat dus ook de Democraten 'verlies' hebben geleden.

Iets soortgelijks gebeurt er tijdens het debat over de Hogesnelheidslijn. D66 kiest voor de zogenoemde 'Bos-variant' ten koste van de kabinetsvariant door het Groene Hart. Het kabinet spreekt echter het 'onaanvaardbaar' uit over het afstemmen van het kabinetsvoorstel door een coalitie van D66, CDA en andere. Als tegemoetkoming worden er enkele honderden miljoenen gulden extra vrijgemaakt voor de Groene Hart-variant. D66 accepteert hierna de kabinetsvoorstellen. Opnieuw haalt D66 veel geld voor de oplossing van milieuknelpunten binnen, maar is het beeld dat in de media wordt geschetst dat D66 'een draai heeft gemaakt'.

Op 20 en 21 januari 1995 vergaderen hoofdbestuur en Tweede-Kamerfractie van D66 gezamenlijk in het gebouw van de Tweede Kamer.²⁷ Voor het eerst wordt in een gecombineerde vergadering diepgaand gesproken over de rol van D66 na het realiseren van het paarse kabinet. De toon van de vergadering is, acht maanden na de verkiezingsoverwinning op 3 mei 1994, niet louter positief. Het beeld bestaat dat de D66-fractie nog worstelt met de nieuwe rol van regeringsfractie en dat de partij vooralsnog niet op de voorgrond weet te treden. Vanuit het hoofdbestuur wordt gevreesd dat D66 de *goodwill* die het kort na de verkiezingen van vorig jaar nog bij de kiezers had, aan het verspelen is. *Goodwill* kan snel afnemen als D66 niet de 'vernieuwende' resultaten boekt die de kiezer verwacht, zo houdt het hoofdbestuur de fractie voor.²⁸ Nu al is duidelijk dat vvd-leider Bolkestein veel van het succes naar zich toe weet te trekken. D66 kan niet alleen bogen op het paarse kabinet, want wat als PVDA en vvd straks met z'n tweeën genoeg zijn voor een paarse coalitie?

D66-leider Van Mierlo is niet bang voor een verlies aan *goodwill*. Volgens hem is D66 van essentieel belang in wat hij noemt 'een nieuwe manier van paarse omgang met elkaar', tussen kabinet en Kamer en tussen regeringsfracties onderling. De kracht van D66 is, zo stelt Van Mierlo, om die discussie dwars door de partijen heen te bevorderen. D66 is, zo benadrukt de D66-leider, de verbindende factor in het

kabinet, de bruggenbouwer die de mogelijkheid creëert waarbij PVDA en VVD elkaar kunnen vinden.²⁹

Van Mierlo verwacht dus dat de rol die D66 in het kabinet vervult, de aantrekkingskracht van D66 zal bestendigen. Terwijl de partijleider verwacht dat de verdienste van D66 in het kabinet zal blijken, is fractievoorzitter Wolffensperger van mening dat het de taak van de Tweede-Kamerfractie is om D66 zodanig te profileren dat D66 als partij herkenbaar blijft. Bij zijn aantreden als fractievoorzitter heeft Wolffensperger daarover gesteld: 'Het is mijn taak om het kabinet enerzijds te steunen, en anderzijds toch te zorgen voor een zo herkenbaar geluid dat we bij de volgende verkiezingen ook herkend worden en dat er op D66 gestemd zal worden.'³⁰ Wolffensperger ziet de noodzaak om nieuwe ideeën te ontwikkelen, zelfbewust naar buiten te treden en nu al te tonen wat D66 na het paarse kabinet te bieden heeft. De verwachting is dus gerechtvaardigd dat Wolffensperger en de zijnen zich ten opzichte van het kabinet dualistisch zullen opstellen. Voor de fractie is de speelruimte echter gering. Juist omdat veel van de punten in het regeerakkoord overeenkomen met het programma van D66, kan de fractie zich niet op die punten profileren. Op die punten zal het kabinet gesteund worden en zal de D66-fractie zich hooguit bemoeien met de wijze van uitvoering ervan. Ondanks de positieve houding van Wolffensperger komt D66 echter toch in de problemen, niet in de laatste plaats door het optreden van de eigen bewindslieden.

Zwaar weer voor de D66-ministers

Het ministerschap van Van Mierlo is vanaf het begin al niet gelukkig. De D66-leider heeft een fysiek loodzware baan, moet noodgedwongen veel reizen en de daardoor veroorzaakte vermoeidheid speelt hem parten. Door de structurele oppositie van de VVD is Van Mierlo vier jaar lang een minister die ter discussie staat. Van Mierlo verliest steeds meer steun in de Kamer.³¹ Een aantal malen moet Van Mierlo in de Tweede Kamer verantwoording afleggen voor incidenten, zoals voor het door Van Mierlo in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties geopperde idee voor een snel inzetbare VN-vredesbrigade. De Tweede kamer verwijt Van Mierlo dat hij dit idee niet eerst met de Kamer heeft besproken. De dag voor de begrotingsbehandeling verlaat Van Mierlo voortijdig de assemblee van de WEU omdat hij wegens verplichtingen in Nederland het vliegtuig moet halen. De parlementariërs beledigd, het Nederlandse parlement verontwaardigd.³²

In de zomer van 1997 komt Van Mierlo zwaar onder vuur te liggen wanneer uitkomt dat hij kort daarvoor de aanhouding van Desi Bouterse in Brazilië heeft tegengehouden. Van Mierlo zit nog in het vliegtuig vanuit Brazilië als *NRC Handelsblad* met dit bericht opent. Heel Nederland valt over elkaar heen en het CDA roept al meteen om het aftreden van Van Mierlo en Justitieminister Sorgdrager. Nu nodigt het CDA voortdurend (maar zonder resultaat) bewindslieden uit tot aftreden, dus zo'n vaart loopt het niet, maar als ook uit andere partijen kritische geluiden te horen

zijn, van mensen die de feiten op dat moment nog helemaal niet kunnen weten, is een affaire geboren. Een dag later geeft Van Mierlo in de Tweede Kamer tekst en uitleg: Brazilië was niet van plan om Bouterse aan te houden en het indienen van een aanhoudingsverzoek zou derhalve een diplomatieke rel hebben veroorzaakt. Diverse partijen zitten nu in hun maag met de standpunten die ze in alle onwetendheid een dag eerder hebben ingenomen. Zo begrijpt coalitiepartner vvd het handelen van de D66-ministers wel, maar wil de partij het optreden van de bewindslieden toch niet helemaal goedkeuren. Een discussie over formuleringen volgt, waarbij Van Mierlo de zaak op scherp zet door van de vvd volledige steun te eisen en aan te kondigen de zaak in het kabinet te zullen bespreken. De vvd bindt in en de zaak loopt met een sisser af.³³

Van Mierlo is ervan overtuigd dat de affaire-Bouterse een typisch voorbeeld is van hoe een incident ontspoord doordat zowel oppositie- als coalitiepartijen hem bewust trachten te beschadigen en daarmee zijn partij, D66, onderuit te halen. Achteraf erkent Van Mierlo dat de zware combinatie van vice-premier, minister van Buitenlandse Zaken en partijleider van D66 hem daarbij parten heeft gespeeld:

‘Ik zat vanaf de eerste dag klem tussen de onaantastbare Kok en de gedgebekte Bolkestein. Ik moest Nederland in het buitenland vertegenwoordigen en kon niet tegelijk etalagepop van D66 zijn. Dat maakte me politiek kwetsbaar. Men wist: als je Van Mierlo pakt, heb je zijn partij ook beet. Ik zal als minister van Buitenlandse Zaken best wel eens aanleiding tot kritiek hebben gegeven. Maar het werd onder een vergrootglas gelegd om via mij ook D66 te raken. (...)’

De minister van Buitenlandse Zaken is de minister die het minst partijpolitiek kan opereren en die het meest aangewezen is op zo breed mogelijke steun in de Tweede Kamer. Een minister van Buitenlandse Zaken moet in de eerste plaats minister van Buitenlandse Zaken zijn. Terwijl je de voorman bent van een politieke partij, zit je dus in een uiterst kwetsbare positie. Plus dat je veel in het buitenland zit: je hebt de tijd niet, het is zo’n krankzinnig vak. Achteraf vind ik dat het toch een slechte combinatie was. Maar ik zag mijzelf niet op een ander departement.³⁴

Met name het partijleiderschap leidt onder de zware portefeuille van Van Mierlo. Als Van Mierlo afwezig is, vervult Hans Wijers de rol van vice-premier, maar niet die van partijleider. En omdat Van Mierlo weet dat Wolffensperger niet de ambitie heeft om het partijleiderschap over te nemen, is Van Mierlo gedwongen deze taak zelf te blijven vervullen. ‘Het klopt dat ik een aantal problemen binnen de partij daardoor niet heb kunnen oplossen’³⁵, zal hij achteraf toegeven. Wellicht was het dus toch beter geweest als Van Mierlo in 1994 was teruggetreden als partijleider en wellicht had het ministerschap daarmee ook meer kans gehad.

Van Mierlo is niet de enige D66-minister die onder vuur ligt. Ook D66-minister Sorgdrager van Justitie, minister van Economische Zaken Wijers en minister Borst

kabinet, de bruggenbouwer die de mogelijkheid creëert waarbij PVDA en VVD elkaar kunnen vinden.²⁹

Van Mierlo verwacht dus dat de rol die D66 in het kabinet vervult, de aantrekkingskracht van D66 zal bestendigen. Terwijl de partijleider verwacht dat de verdienste van D66 in het kabinet zal blijken, is fractievoorzitter Wolffensperger van mening dat het de taak van de Tweede-Kamerfractie is om D66 zodanig te profileren dat D66 als partij herkenbaar blijft. Bij zijn aantreden als fractievoorzitter heeft Wolffensperger daarover gesteld: 'Het is mijn taak om het kabinet enerzijds te steunen, en anderzijds toch te zorgen voor een zo herkenbaar geluid dat we bij de volgende verkiezingen ook herkend worden en dat er op D66 gestemd zal worden.'³⁰ Wolffensperger ziet de noodzaak om nieuwe ideeën te ontwikkelen, zelfbewust naar buiten te treden en nu al te tonen wat D66 na het paarse kabinet te bieden heeft. De verwachting is dus gerechtvaardigd dat Wolffensperger en de zijnen zich ten opzichte van het kabinet dualistisch zullen opstellen. Voor de fractie is de speelruimte echter gering. Juist omdat veel van de punten in het regeerakkoord overeenkomen met het programma van D66, kan de fractie zich niet op die punten profileren. Op die punten zal het kabinet gesteund worden en zal de D66-fractie zich hooguit bemoeien met de wijze van uitvoering ervan. Ondanks de positieve houding van Wolffensperger komt D66 echter toch in de problemen, niet in de laatste plaats door het optreden van de eigen bewindslieden.

Zwaar weer voor de D66-ministers

Het ministerschap van Van Mierlo is vanaf het begin al niet gelukkig. De D66-leider heeft een fysiek loodzware baan, moet noodgedwongen veel reizen en de daardoor veroorzaakte vermoeidheid speelt hem parten. Door de structurele oppositie van de VVD is Van Mierlo vier jaar lang een minister die ter discussie staat. Van Mierlo verliest steeds meer steun in de Kamer.³¹ Een aantal malen moet Van Mierlo in de Tweede Kamer verantwoording afleggen voor incidenten, zoals voor het door Van Mierlo in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties geopperde idee voor een snel inzetbare VN-vredesbrigade. De Tweede kamer verwijt Van Mierlo dat hij dit idee niet eerst met de Kamer heeft besproken. De dag voor de begrotingsbehandeling verlaat Van Mierlo voortijdig de assemblee van de WEU omdat hij wegens verplichtingen in Nederland het vliegtuig moet halen. De parlementariërs beledigd, het Nederlandse parlement verontwaardigd.³²

In de zomer van 1997 komt Van Mierlo zwaar onder vuur te liggen wanneer uitkomt dat hij kort daarvoor de aanhouding van Desi Bouterse in Brazilië heeft tegengehouden. Van Mierlo zit nog in het vliegtuig vanuit Brazilië als *NRC Handelsblad* met dit bericht opent. Heel Nederland valt over elkaar heen en het CDA roept al meteen om het aftreden van Van Mierlo en Justitieminister Sorgdrager. Nu nodigt het CDA voortdurend (maar zonder resultaat) bewindslieden uit tot aftreden, dus zo'n vaart loopt het niet, maar als ook uit andere partijen kritische geluiden te horen

zijn, van mensen die de feiten op dat moment nog helemaal niet kunnen weten, is een affaire geboren. Een dag later geeft Van Mierlo in de Tweede Kamer tekst en uitleg: Brazilië was niet van plan om Bouterse aan te houden en het indienen van een aanhoudingsverzoek zou derhalve een diplomatieke rel hebben veroorzaakt. Diverse partijen zitten nu in hun maag met de standpunten die ze in alle onwetendheid een dag eerder hebben ingenomen. Zo begrijpt coalitiepartner vvd het handelen van de D66-ministers wel, maar wil de partij het optreden van de bewindslieden toch niet helemaal goedkeuren. Een discussie over formuleringen volgt, waarbij Van Mierlo de zaak op scherp zet door van de vvd volledige steun te eisen en aan te kondigen de zaak in het kabinet te zullen bespreken. De vvd bindt in en de zaak loopt met een sisser af.³³

Van Mierlo is ervan overtuigd dat de affaire-Bouterse een typisch voorbeeld is van hoe een incident ontspoord doordat zowel oppositie- als coalitiepartijen hem bewust trachten te beschadigen en daarmee zijn partij, D66, onderuit te halen. Achteraf erkent Van Mierlo dat de zware combinatie van vice-premier, minister van Buitenlandse Zaken en partijleider van D66 hem daarbij parten heeft gespeeld:

‘Ik zat vanaf de eerste dag klem tussen de onaantastbare Kok en de goedgebekte Bolkestein. Ik moest Nederland in het buitenland vertegenwoordigen en kon niet tegelijk etalagepop van D66 zijn. Dat maakte me politiek kwetsbaar. Men wist: als je Van Mierlo pakt, heb je zijn partij ook beet. Ik zal als minister van Buitenlandse Zaken best wel eens aanleiding tot kritiek hebben gegeven. Maar het werd onder een vergrootglas gelegd om via mij ook D66 te raken. (...)

De minister van Buitenlandse Zaken is de minister die het minst partijpolitiek kan opereren en die het meest aangewezen is op zo breed mogelijke steun in de Tweede Kamer. Een minister van Buitenlandse Zaken moet in de eerste plaats minister van Buitenlandse Zaken zijn. Terwijl je de voorman bent van een politieke partij, zit je dus in een uiterst kwetsbare positie. Plus dat je veel in het buitenland zit: je hebt de tijd niet, het is zo’n krankzinnig vak. Achteraf vind ik dat het toch een slechte combinatie was. Maar ik zag mijzelf niet op een ander departement.’³⁴

Met name het partijleiderschap leidt onder de zware portefeuille van Van Mierlo. Als Van Mierlo afwezig is, vervult Hans Wijers de rol van vice-premier, maar niet die van partijleider. En omdat Van Mierlo weet dat Wolffensperger niet de ambitie heeft om het partijleiderschap over te nemen, is Van Mierlo gedwongen deze taak zelf te blijven vervullen. ‘Het klopt dat ik een aantal problemen binnen de partij daardoor niet heb kunnen oplossen’³⁵, zal hij achteraf toegeven. Wellicht was het dus toch beter geweest als Van Mierlo in 1994 was teruggetreden als partijleider en wellicht had het ministerschap daarmee ook meer kans gehad.

Van Mierlo is niet de enige D66-minister die onder vuur ligt. Ook D66-minister Sorgdrager van Justitie, minister van Economische Zaken Wijers en minister Borst

van vws krijgen veel kritiek te verduren. Sterker nog: alledrie de D66-bewindslieden overwegen gedurende hun ambtstermijn tenminste eenmaal om af te treden.

Sorgdrager, de eerste vrouwelijke minister van Justitie en bij aanvang van haar ministerschap nog gezien als een van de grote beloftes van D66, overweegt op te stappen naar aanleiding van haar conflict met 'super-PG' Arthur Docters van Leeuwen (ook D66), die de laatste maanden van haar ambtstermijn domineert, een conflict dat begint als in april 1996 politiechef Lancee op Schiermonnikoog wordt aangehouden op verdenking van ontucht met zijn dochter.³⁶ De aanhouding van Lancee, welke onterecht blijkt, leidt tot verstoorde verhoudingen in de Groningse 'driehoek' (burgemeester, Officier van Justitie en korpschef). Als blijkt dat de Groningse Procureur-generaal Steenhuis een betaalde bijbaan heeft bij het onderzoeksbureau Bakkenist, dat moet onderzoeken of er in de Groningse driehoek nog mogelijkheden tot verdere samenwerking zijn, onttaardt dit in een ongekende machtsstrijd tussen Sorgdrager en het College van Docters van Leeuwen.³⁷ Op steun van haar partijgenoten hoeft ze niet te rekenen. D66-vice-premier Van Mierlo zit in Uganda en fractievoorzitter De Graaf weet zich in het conflict tussen 'zijn' minister en zijn vriend (Docters) geen houding te geven en volgt het merendeel van de affaire via de media. Aan het eind van de affaire is Steenhuis overgeplaatst, Docters van Leeuwen ontslagen en Sorgdrager onherstelbaar beschadigd.

Een dag voor het Kamerdebat over het conflict met Docters van Leeuwen laat zij de D66-fractie weten dat ze het niet meer ziet zitten. Fractievoorzitter De Graaf doet geen poging om Sorgdrager op andere gedachten te brengen. D66-leider Van Mierlo wel, hij vindt het geen goed idee om nu af te treden. Achteraf schrijft Sorgdrager in haar boek over de periode dat ze minister was: 'Ik ben aangetroffen omdat ik het principieel onjuist vond om weg te gaan. Een ernstig (machts)conflict tussen een minister en een van de hoogste ambtenaren moet normaal gesproken niet leiden tot het aftreden van de minister en het aanblijven van de ambtenaar.'³⁸

Sorgdrager loodst met de Wet Reorganisatie Rechtelijke Macht een van de belangrijkste wetsvoorstellen van het eerste paarse kabinet door het parlement. Ze voert een vergaande en hoognodige reorganisatie door van het openbaar ministerie, en door in het conflict tussen Sorgdrager en Docters van Leeuwen de ministeriële verantwoordelijkheid op de proef te stellen, bewerkstelligt ze een blijvende verandering in de verhouding tussen de minister van Justitie en het College van Procureurs-generaal.³⁹ Van de strijd die Sorgdrager voor dit alles moet leveren, is zijzelf het grote slachtoffer. Ze verliest het krediet van haar eigen partij en het vertrouwen van het parlement (alhoewel dit niet tot haar aftreden leidt). De media verwijten Sorgdrager dat ze kampt met 'een permanent geloofwaardigheidsprobleem'.⁴⁰ Als Sorgdrager in een interview opmerkt dat haar ambtenaren opzettelijk zouden hebben gepoogd om haar te beschadigen, roept ze opnieuw de woede van politiek Nederland over zich af.⁴¹ Het ministerschap van Sorgdrager is typerend voor de paarse ervaring van D66: hoe iemand aan zijn eigen succes ten onder kan gaan.⁴²

In al het rumoer rondom de D66-bewindslieden is minister van Economische Zaken Hans Wijers de positieve uitzondering. Wijers wordt alom gezien als ambitieus, aimabel en daadkrachtig, iemand die over de grote lijnen gaat en niet wil neuzelen over komma's. Hij draait zijn hand niet om voor de noodzakelijke bezuinigingen (Wijers is de eerste minister die de bezuinigingen in het regeerakkoord heeft ingevuld) of vergaande beslissingen (Winkeltijdenwet). Wijers wordt door velen gezien als het nieuwe boegbeeld van D66. Maar Wijers is geen 'politiek dier'. Hij is een belangrijke schakel in het eerste paarse kabinet, maar dat succes deelt hij niet met zijn partij. Wijers wil vooral een goede minister van Economische Zaken zijn en is daardoor niet de aangewezen figuur om D66 in het kabinet te profileren.⁴³ Hij vindt de cohesie van het kabinet belangrijker dan de profilering van zijn partij. Over die spanning zegt Wijers achteraf: 'Ik wilde in ieder geval niet de bron zijn van centrifugale krachten in het kabinet, maar dat was soms hartstikke lastig als je zag dat iemand er met een idee vandoor ging dat uit de D66-koker kwam.'⁴⁴ Lastig ook, 'omdat de Tweede-Kamerfractie soms vond dat ik een overwinning had behaald of een belangrijke interveniërende rol had gespeeld en me daarmee meer politiek had moeten profileren.'

De enige rimpeling in het ministerschap van Wijers is een kortstondige commotie over een oudedagsvoorziening die hij op de Nederlandse Antillen heeft ondergebracht, totdat in de eerste helft van 1997 grote ophief ontstaat over een arrest van het Europese Hof van Justitie in de Securitel-zaak. Kern van dit arrest is het feit dat een wet niet geldig is als deze bij de inwerkingtreding niet bij de Europese Unie is aangemeld. Ook een groot aantal Nederlandse wetten is door achtereenvolgende kabinetten niet in Brussel aangemeld, hetgeen zou betekenen dat ze niet rechtsgeldig zijn. Het kabinet onderneemt direct actie teneinde de betreffende wetten alsnog aan te melden. De Securitel-affaire is voor Wijers aanleiding om te overwegen om af te treden.⁴⁵ Niet omdat hij een fout heeft gemaakt, maar omdat hij verantwoordelijk is. Wijers kan er echter toe worden overgehaald om de Carrington-doctrine niet in de praktijk te brengen.

D66-minister Borst ten slotte stelt haar positie ter discussie na het verschijnen van het rapport over de Bijlmerramp. Borst, die wordt gezien als een competente en betrokken vakvrouw, heeft snel geleerd om zich in het politieke wereldje staande te houden. Borst kent als arts, vice-voorzitter van de Gezondheidsraad, directeur van het Academisch Ziekenhuis Utrecht en bijzonder hoogleraar bij het AMC de wereld van de gezondheidszorg als geen ander. In het Bijlmerrapport wordt haar echter verweten dat ze te weinig aandacht zou hebben besteed aan de gezondheidsproblemen van bewoners van het rampgebied. Het achttien uur durende Bijlmerdebat blijft tot op het laatste moment spannend. Een deel van de PVDA-fractie dreigt een motie van afkeuring van de oppositie te steunen. Voor Borst is dat onacceptabel. Tijdens een schorsing van het debat laat ze weten dat ze zal overwegen af te treden indien een deel van de PVDA-fractie de motie steunt. Pas na het machtswoord van premier Kok spreekt de PVDA-kamerfractie haar steun voor Borst uit en is een crisis afgewend.⁴⁶

Spanningen in de partijtop

De incidenten leiden tot spanningen tussen de Tweede-Kamerfractie en de D66-bewindslieden. Fractievoorzitter Wolffensperger schetst terugkijkend een beeld van de onderlinge relatie:

‘Het liep niet zo lekker in het overleg tussen bewindslieden en fractie. We zaten wel iedere donderdag bij elkaar, maar daar werden niet echt anticiperend politieke problemen besproken en rolverdelingen bepaald. Wat we deden was de agenda van de ministerraad bespreken en dan deed af en toe de fractie een duit in het zakje, en daarna bespraken we een aantal dingen uit de Kamer en dan werd dat door het kabinet beleefd aangehoord en af en toe deed iemand een duit in het zakje. Slechts een enkele maal als bewindslieden structureel in de problemen kwamen, zoals bijvoorbeeld met Dick Tommel, dan werd wel tussen Tommel, kabinetsfractie en Kamerfractie besproken hoe dingen zouden moeten gaan. Tommel was natuurlijk ook een politicus uit de Kamer en stapte dus wat makkelijker naar de fractievoorzitter toe. Bij Hans Wijers was dat uitgesloten. Er werd ook niet echt gepolitiseerd. Bij Winnie Sorgdrager had het zelfs iets krampachtigs, die stond zelfs niet toe dat men met haar sprak. Er werd wel gesproken onderling, maar er was weinig aandacht voor de *overall*-strategie van fractie en bewindslieden gezamenlijk. Daar was te weinig ruimte voor. (...)

De leden van het kabinet vonden dat ze zich niet hoefden te storen aan de standpunten van de fractie terwijl ze tegelijkertijd van de fractie blinde steun voor de bewindslieden verwachtten op het moment dat er iets aan de knikker was. Het niet hebben van een duidelijk standpunt ten aanzien van monisme en dualisme vertaalde zich zo ook nog in het meten met twee maten.⁴⁷

Het gebrek aan afstemming heeft ook te maken met het anarchistische dat D66 van zichzelf heeft. Uitvoerig overleg tussen fractie en bewindslieden is bij de Democraten van oudsher veel minder vanzelfsprekend. Met als gevolg dat bij regeringsdeelname van D66 ministers een houding aannemen van: wij zitten in het kabinet, wij voeren ons beleid en varen onze eigen koers, van de fractie verwachten wij slechts steun. Terwijl D66 in theorie een heel duidelijk standpunt heeft ten aanzien van dualisme in de politiek en dat door de kiezers ook zo wordt ervaren, raakt de partij in de politieke praktijk verstrikt in de dubbele rol die zij als regeringspartij moet vervullen.

Daar komt bij dat de samenwerking tussen Wolffensperger en Van Mierlo niet goed loopt. De twee D66-voormannen hebben verschillende karakters en verschillende opvattingen over de koers die de partij moet varen. Wolffensperger zegt hierover:

‘De samenwerking tussen mij en Van Mierlo verliep niet zo soepel als nodig zou zijn geweest om met verve leiding te geven aan de partij. Als toen de frac-

tievoorzitter en politiek leider tot een geoliede samenwerking waren gekomen, waren dingen aanzienlijk beter gegaan als ze zijn gegaan. Wij spraken elkaar te weinig, want Hans was er te weinig en als we elkaar spraken ging dat niet vlot genoeg. Het was het aloude probleem van twee kapiteins op één schip. Er zijn een aantal momenten aan te wijzen in die periode van het eerste paarse kabinet dat er evident sprake was van twee kapiteins die met elkaar ruzie maakten.⁴⁸

Van Mierlo bevestigt het verschil in strategisch denken tussen hemzelf en de fractievoorzitter:

‘Ik heb Gerrit-Jan zeer de vrije hand gegeven. Doe wat je vindt dat je moet doen en onderhoudt contact met mij. Inhoudelijk waren er niet zoveel verschillen, strategisch wel. Op een of andere manier...’⁴⁹

Het moment waarop dit echt misgaat, is het moment dat D66-minister Sorgdrager de vertrekkende Officier van Justitie Van Randwijck een ‘gouden handdruk’ meegeeft. De electorale neergang van D66 heeft zich dan echter al ingezet.

De kentering

De campagne voor de Provinciale-Statenvierkiezingen wordt geheel door de landelijke politiek beheerst. De D66-campagne richt zich desondanks vooral op de provincie, omdat de provincie daar recht op heeft, in de ogen van de Democraten. Maar in het verbale geweld tussen de landelijke kopstukken komt een dergelijke campagne niet uit de verf en de problemen van D66 missen hun electorale uitwerking niet. Op 8 maart, verkiezingsdag, blijven veel kiezers thuis, of omdat Provinciale Staten hen niet aanspreekt of omdat ze simpelweg tevreden zijn met het beleid van het paarse kabinet. Liefst de helft van de D66-stemmers uit 1994 neemt niet de moeite om naar de stembus te gaan. Het gevolg is dat D66 48 van de 116 statenzetels inlevert, wat in Kamerzetels een duikeling van 24 naar 14 zetels betekent. Alleen in Gelderland neemt D66 nog deel aan het College van Gedeputeerde Staten. De uitslag slaat een gat in het middenkader dat D66 in de afgelopen jaren op regionaal niveau heeft opgebouwd. De uitslag is geen uiting van onvrede over het paarse kabinet. Als dat zo was geweest, dan hadden CDA en GroenLinks, de twee voornaamste oppositiepartijen, flink moeten winnen, hetgeen niet is gebeurd. Binnen de partijtop wordt erkend dat D66 haar kiezers simpelweg niet heeft kunnen motiveren om te gaan stemmen. De keuze van VVD-leider Bolkestein om bij de kabinetsformatie voor het fractievoorzitterschap te kiezen, bewijst nu reeds zijn waarde. De wijze waarop Bolkestein zich profileert blijkt succesvol en de winst van de VVD laat zien dat de partij veel zwevende kiezers naar zich toe weet te trekken.

Na intern beraad over de verkiezingsuitslag op woensdag 17 maart wordt binnen D66 een stuurgroep ingesteld die onderzoek moet doen naar het imago van de par-

tij, wat daarmee mis is en hoe het te verduidelijken.⁵⁰ Want er is bij de Democraten grote onrust over het eigen imago. Een jaar na het aantreden van het gedroomde paarse kabinet spreken de krantenkoppen boekdelen: 'D66 weet zich geen raad met de macht', 'Dolende Democraten' en 'D66 twijfelt over eigen bestaan'.⁵¹ In de beeldvorming doemt opnieuw het beeld op van een partij in een identiteitscrisis.

De uitslag is voor Wolffensperger aanleiding om zijn pleidooi voor een nieuwe inhoudelijke koers te herhalen. Nu de partij het paarse kabinet binnen heeft, moet D66 nieuwe doelen formuleren om de kiezers te overtuigen om de volgende keer weer op D66 te stemmen. Nog drie jaar doorgaan vanuit het idee dat 'paars' voldoende is om mensen weer op D66 te laten stemmen, zou funest zijn, aldus de fractievoorzitter.⁵² Alles draait om het thema herkenbaarheid en helderheid, weet Wolffensperger, en dus dient de fractie meer beeldbepalend te worden. Ook wil Wolffensperger op een heldere manier de dialoog aangaan met andere partijen en wil hij dat D66 meer dan tot nu toe de agenda bepaalt met een nadruk op voor D66 specifieke onderwerpen. Ten slotte wil Wolffensperger dat de Democraten meer anticiperen op belangrijke beslissingen die in de komende kabinetsperiode genomen moeten worden.⁵³

Opvallend genoeg is het juist Wolffensperger die in de hoek zit waar de klappen vallen. Partijvoorzitter Vrijhoef twijfelt openlijk over de leiderschapskwaliteiten van de fractievoorzitter. In de pers laat Vrijhoef weten dat Wolffensperger wat hem betreft niet scherp genoeg is in het profileren van D66 en onvoldoende vaardig is in het benutten van kansen voor de Democraten. Daardoor zouden PVDA en VVD in staat worden gesteld om D66 de kaas van het brood te laten eten.⁵⁴

De affaire-Van Randwijck

Formeel vanwege een reorganisatie van het openbaar ministerie, maar feitelijk wegens disfunctioneren, wordt aan procureur-generaal Van Randwijck eervol ontslag verleend. Onderdeel van de deal is een ruime afvloeiingsregeling, bestaande uit zeven jaarsalarissen en een gouden handdruk van een half miljoen gulden. Een deal van dit formaat is in politiek Nederland aanleiding tot heibel, zeker wanneer de deal uitlekt naar dagblad *De Telegraaf* en de oppositie zijn kans ruikt.

De publiciteit leidt tot een Kamerdebat, dat op 31 oktober 1995 wordt gehouden, en waarin Sorgdrager er geheel alleen voorstaat. Geen minister-president aan haar zijde, geen partijleider (Van Mierlo) die haar bijstaat en ook op D66-fractievoorzitter Wolffensperger hoeft de minister niet te rekenen. In eerste termijn weet Sorgdrager zich echter goed te verdedigen en er lijkt geen vuiltje aan de lucht.⁵⁵

Halverwege het debat komen de drie fractievoorzitters van de paarse coalitie bijeen om een motie op te stellen. De essentie van de motie is dat de regeling niet tot stand had mogen komen en dat iets dergelijks zeker niet nog een keer mag gebeuren, een formulering die door Sorgdrager zelf tijdens het debat is uitgesproken. Ook D66-fractievoorzitter Wolffensperger, die zijn coalitiegenoten er niet van kan weer-

houden de motie in te dienen, zet zijn handtekening onder de motie. Hij is bang dat als hij dat niet doet, er een beeld zal ontstaan alsof de coalitie verdeeld is in haar oordeel over de affaire, hetgeen schadelijk zou zijn voor de positie van de minister. De motie, zo oordeelt Wolffensperger, is geen motie van wantrouwen en zo kan het debat met een sisser aflopen.⁵⁶

Sorgdrager interpreteert de motie van de coalitiefracties echter heel anders dan Wolffensperger. 'Het zal nooit meer gebeuren', heeft ze in de Kamer gezegd, ze heeft spijt betuigd en de Kamer heeft er blijk van gegeven geen aanleiding te zien het vertrouwen in de minister op te zeggen. En dan nu toch een motie, dan kan niet wat Sorgdrager betreft. De minister van Justitie ziet de motie wel degelijk als een motie van wantrouwen. Hiermee krijgt de handtekening van haar eigen fractievoorzitter een onbedoelde lading. Wolffensperger ziet hoe het debat door een miscommunicatie volledig uit de hand loopt. Van zijn eigen fractiegenoten krijgt hij de wind van voren, omdat hij zonder overleg de motie tegen Sorgdrager heeft getekend. Hij laat fractiewoordvoerder Dittrich het debat voeren, terwijl de situatie ernaar is dat de fractievoorzitter zelf het roer in handen neemt. Wolffensperger is de regie volledig kwijt, zo erkent hij achteraf ook.⁵⁷

Opnieuw komt Wolffensperger in aanvaring met partijleider Van Mierlo. Van Mierlo is van mening dat de fractie de minister moet verdedigen, Wolffensperger is voorstander van een zakelijke beoordeling. 'Ik vind nog steeds dat de fractie daar verkeerd zat', zegt Van Mierlo achteraf. 'Gerrit-Jan Wolffensperger heeft een motie van PVDA en VVD tegen het beleid van Sorgdrager medeondertekend. Ik vond dat in feite een motie van wantrouwen. Daarom heb ik me daartegen gekeerd.'⁵⁸ Wolffensperger: 'Het ging om de vraag: ga je wat er ook gebeurt voor je eigen minister staan, of kijk je wat er gebeurd is en pas je je conclusie aan aan wat je gevonden hebt'⁵⁹ In de affaire-Van Randwijck is D66 een schip waarop twee kapiteins ruzie maken.

Zo kan het gebeuren dat Sorgdrager tijdens het debat van twee kanten briefjes krijgt aangereikt met tegenstrijdige instructies.⁶⁰ De D66-bewindsvrouw overleeft het debat, maar niet voordat ze het uitdrukkelijke vertrouwen van de Tweede Kamer heeft gevraagd, en gekregen. Ondanks dat de Kamer het optreden van de minister in de affaire-Van Randwijck afkeurt, houdt een meerderheid van de Kamer wel het vertrouwen in de minister, hetgeen ook wordt uitgesproken.⁶¹ Daarmee is voor Sorgdrager de kou uit de lucht, maar nog niet voor de fractievoorzitter van D66. Die zit met de kater van het dramatisch verlopen debat, waarin miscommunicatie bijna tot het aftreden van de minister had geleid. Gedurende de nacht na afloop van het debat voert Wolffensperger gesprekken met alle betrokkenen.⁶² De volgende dag vergadert de D66-fractie twee uur over het dramatische debat, waarna Wolffensperger op een persconferentie alle verantwoordelijkheid op zich neemt. De positie van Wolffensperger wordt in de fractie niet ter discussie gesteld.

'Sorgdrager worstelt, fractie kijkt toe'⁶³, kopt *de Volkskrant* een dag na het debat. 'Regie liep Wolffensperger volledig uit de hand'⁶⁴, schrijft *Trouw* een dag later. In

alle media wordt het dramatisch verlopen debat breed uitgemeten. Zowel minister Sorgdrager als D66 lopen flinke imagoschade op.

Junior partner

‘(Het is) de hoogste tijd dat de Democraten op zoek gaan naar een nieuwe reden van bestaan.’ ‘In de titanenstrijd tussen PVDA en VVD, de beide antipolen in het paarse kabinet, is geen plaats weggelegd voor D66.’⁶⁵

‘Zo zelfverzekerd en gedreven als D66 vorig jaar de paarse coalitie najoeg, zo stuurloos opereert de partij nu dat ideaal is verwezenlijkt en zij samen met PVDA en VVD regeert.’⁶⁶

Het is november 1995, ruim een jaar na het aantreden van het paarse kabinet, en D66 krijgt van alle kanten forse kritiek te verduren. Kabinetsvoorstellen worden gezien als compromissen tussen PVDA en VVD, en dat veel van het beleid D66-standpunten bevat, is onvoldoende duidelijk. D66 weet te weinig aandacht naar zich toe te trekken en de aandacht van de media voor D66-standpunten tijdens debatten is gering. Door de coalitiepartners wordt D66 aangeduid als de ‘junior partner’⁶⁷, een partner ook die in een eventueel tweede paars kabinet wel eens overbodig zou kunnen zijn. PVDA en VVD laten niet na om melding te maken van het feit dat zij in bepaalde kwesties met z'n tweeën overeenstemming wisten te bereiken, om vervolgens de ‘junior partner’ op de hoogte te stellen van het resultaat.

In de publieke opinie komt D66 er niet meer aan te pas. D66 laat zich als regeringspartij marginaliseren tot een grijze muis en laat zich door alle commentaar volledig in de verdediging drukken. Vanaf het aantreden van het kabinet claimt VVD-leider Bolkestein het kabinetsbeleid en schuift D66 opzij als onbelangrijk. Ook heeft D66 zichtbaar moeite met het scheiden van de verantwoordelijkheden tussen kabinet en Kamerfractie. De in woorden dualistisch ingestelde partij stelt zich in debatten met de eigen ministers uiterst monistisch op. In de beeldvorming is het optreden van de Tweede-Kamerfractie zwak, treedt ze te defensief op bij kritiek van partijen of de media en is ze niet assertief genoeg. In het kabinet zou volgens Wolffensperger, die te kennen geeft ‘een klotebaar’ te hebben⁶⁸, meer sprake zijn van een *sandwich* dan een driehoeksverhouding.⁶⁹

Niet alleen in de media, maar ook vanuit de eigen partij is kritiek hoorbaar op het optreden van de fractie en de partij als geheel, bijvoorbeeld van Laurens-Jan Brinkhorst, D66-vertegenwoordiger in het Europees Parlement. Volgens Brinkhorst haalt de partij te weinig profijt uit de D66-inbreng in het kabinet. ‘Het kabinet is bepalend voor het politieke gezicht.’, stelt Brinkhorst. ‘Er moet beter worden samengewerkt met de fractie. We hebben vier ministers op kerengebieden die ieder voor zich

herkenbare D66-componenten hebben. Die moeten ze veel sterker neerzetten dan nu het geval is, daar worden we in 1998 op afgerekend.⁷⁰

Ook de voorzitter van de Eerste-Kamerfractie van D66, Eddy Schuyer, heeft kritiek op het functioneren van D66. 'We moeten een paar zaken herijken. We hebben ons altijd sterk met staatsrechtelijke hervormingen en het milieu geprofileerd. Maar regeringsverantwoordelijkheid eist een breder scala aan onderwerpen.'⁷¹ D66 moet zijn tactiek wijzigen, vindt Schuyer. De partij moet zich meer profileren op de posities die de partij in het kabinet bezet. Een belangrijke rol dicht hij daarbij toe aan de Tweede-Kamerfractie. Deze 'dient de D66-invloed nadrukkelijker zichtbaar te maken', aldus de senator. Schuyer is van mening dat D66 onvoldoende weet om te gaan met de media. 'We gaan naar een televisiedemocratie. Daar zul je op in moeten spelen. Dat is voor D66 het moeilijkst van allemaal, want wij dragen de overtuiging van het argument. En dat doet het helaas slecht op TV. Je moet je afvragen hoever je wilt gaan met het populariseren van je boodschap. En daarin hebben we nog lang niet de juiste houding gevonden.' D66-leider Van Mierlo gelooft absoluut niet in de profileringsdrang van veel van zijn partijgenoten. 'Profileren? Daar trapt de kiezer niet meer in'⁷², reageert Van Mierlo op de voortdurend klinkende stelling dat het D66 ontbreekt aan een eigen gezicht.

In de publieke opinie heerst de opvatting dat PVDA en VVD elkaar zonder D66 ook wel vinden en dat D66 eigenlijk niet nodig is. Wat D66 daarbij sterk handicapt is dat de opvattingen die D66 te melden heeft juist in een kabinet met PVDA en VVD altijd het midden houden tussen de opvattingen van die twee partijen. Fractievoorzitter Wolffensperger zegt hierover:

'Het is de historische ondankbaarheid van de rol die wij gespeeld hebben. Die brugfunctie waarover wel werd gesproken, die was er ook daadwerkelijk. Er zijn veel vaker dan naar buiten is gekomen, situaties geweest waarin D66 in het Torentje, zonder afbreuk te doen aan het eigen standpunt, een soort bemiddelende rol vervulde tussen PVDA en VVD. (...)

Er was geen politicus in dat paarse kabinet die durfde te beweren dat PVDA en VVD het zonder D66 ook wel hadden gered. D66 was wel degelijk onmisbaar. Maar we zijn er niet in geslaagd die middenpositie duidelijk voor het voetlicht te brengen. (...)

Juist bij een kabinet van VVD en PVDA zaten wij er met onze verstandige, door het congres bekrachtigde standpunten altijd tussenin. En dat is een punt geweest dat voor de profilering een rol speelde. Daar kan niemand wat aan doen en we hebben ook altijd met verve de standpunten verdedigd die we voor juist hielden, maar op zoveel punten zaten we er tussenin. We vonden de PVDA onredelijk naar de ene kant en de VVD onredelijk naar de andere kant en dat waren ze ook, maar dat is voor de profilering niet zo fantastisch. Je moet niet denken dat we geen uitgesproken ideeën hadden, we hadden goede ideeën, we hadden goede discussies in de fractie, we wisten precies wat we wilden, maar we zaten er altijd tussenin.'

Veel van wat in het Regeerakkoord is afgesproken, weerspiegelt wat D66 wil, en de Democraten zien niet zo veel aanleiding om zich te profileren en aan de achterban uit te leggen waarom de partij akkoord gaat met bepaalde punten. De partij baseert zich nog volledig op het totstandkomen van het paarse kabinet en de gevolgen voor de onderlinge partijpolitieke verhoudingen en de wijze van regeren. D66 durft en wil het voortbestaan van het kabinet ook niet te veel op het spel zetten. Het is immers het kabinet dat D66 had beloofd en voor elkaar heeft gekregen. Meerdere malen kiezen de Democraten ervoor om het kabinet te steunen omdat dat kabinet als hun grootste overwinning wordt gezien. Men is bang dat de val van het kabinet op het conto van D66 geschreven zal worden.⁷³ Wolffensperger en ook anderen (Brinkhorst, Schuyer) geven in media aan dat het naar hun mening anders moet, maar intern is het Van Mierlo die het wat dit betreft voor het zeggen heeft.

Dit blijkt als in januari 1996 de partijtop van D66 bijeen is om te praten over de huidige stand van zaken, en men het allerminst eens is over de te volgen strategie. Fractievoorzitter Wolffensperger benadrukt dat het onvoldoende is als D66 zich louter en alleen blijft baseren op wat reeds tot stand is gebracht. Wolffensperger wil 'legitimering niet meer alleen van hetgeen tot stand is gebracht (paars), maar wat D66 nog tot stand gaat brengen. Nieuwe ideeën en voorstellen moeten D66 aantrekkelijk maken.'⁷⁴ Volgens Wolffensperger is er behoefte aan consistentie, herkenbare ideeën die goed gecommuniceerd worden. Uit het verslag van de vergadering blijkt duidelijk dat Wolffensperger niet op een lijn zit met partijleider Van Mierlo. Van Mierlo vindt dat de partij zich niet een identiteitstrauma moet laten aanpraten. 'We bekennen vaker schuld dan we schuld hebben', stelt Van Mierlo. 'Een partij die regeringsverantwoordelijkheid draagt heeft bestaansrecht.'⁷⁵ Achteraf zal ons gelijk wel blijken, houdt Van Mierlo de aanwezigen voor. Duidelijk is dat Van Mierlo nog steeds boogt op de totstandkoming van de paarse coalitie. Bij de volgende verkiezingen zal de waardering hiervoor wel blijken. 'Het Nederlandse volk moet D66 herkennen aan het totaalproduct. D66 wordt door de oogharen herkend als de partij die als inventieve en actieve factor in het proces van paars aanwezig is.'⁷⁶ Volgens Wolffensperger is het juist deze opstelling die D66 na de totstandkoming van het paarse kabinet het meest heeft dwarsgezet. In een interview zal hij later zeggen:

'Het meest wezenlijk wat ons dwarszat, was dat D66 door de enorme politieke vernieuwing die in dat paarse kabinet besloten lag, in feite had gedaan wat ze de kiezers had beloofd. Je moet constateren dat D66 na dat enorme succes eigenlijk even niet zoveel meer te melden had. Er was een enorme zoektocht in die periode naar wat zijn nou onze nieuwe punten? Wat zijn onze nieuwe issues nu we dit tot stand hebben gebracht? Na de dramatische Provinciale-Statenverkiezingen heb ik een stuk geschreven aan de fractie, met een aantal hoofdlijnen en conclusies, en een daarvan was uiteraard dat we als de sodemieter nieuwe ideeën moesten ontwikkelen. Ik denk dat je met recht en rede kunt zeggen dat D66 dat probleem tot op de dag van vandaag niet heeft kunnen oplossen.'

Een jaar later zijn hoofdbestuur en fractie opnieuw bijeen. Nu constateert de partijtop wel dat D66 de politieke agenda meer zou moeten sturen en de maatschappelijke agenda beter moet inventariseren. Meer durven, is het motto. D66 staat te veel bekend als de grijze muis en moet daarom meer initiatief tonen en zelfverzekerder overkomen.⁷⁷ Het was Wolffensperger die erop wees dat D66 nieuwe thema's moest zoeken om zich op te profileren, nu met de verwezenlijking van het paarse kabinet een belangrijke deel van de D66-speerpunten is overgenomen. De tijd bewijst het gelijk van Wolffensperger. In brede kring wordt gesproken over de paradox van paars: de partij die het paarse kabinet mogelijk maakte, wordt nu vermalen tussen de twee partners PVDA en VVD. Maar ondanks alle kritiek kan D66 volgens een in november 1995 uitgevoerde opiniepeiling nog steeds rekenen op 22 Kamerzetels.⁷⁸ Intussen groeit zowel binnen als buiten de twijfel. In 1998 kan de partij niet weer aankomen met de gekozen burgemeester. Wat gebeurt er als *mister* D66 Van Mierlo besluit ermee op te houden? En wat wordt in 1998 de nieuwe boodschap van D66?

Voor de verandering

Terwijl de interne discussie in de partij zich voornamelijk concentreert op de problemen waarin D66 verkeert, wordt na de dramatisch verlopen Provinciale-Statenvierkiezingen het initiatief genomen om een project te starten dat moet bijdragen tot de ontwikkeling van nieuwe ideeën en de ontwikkeling van een toekomstige koers voor de partij. Er moet een inhaalslag worden gepleegd, want de ideeënvorming ligt al geruime tijd stil. Het initiatief leidt in april 1996 tot verschijnen van het document 'Voor de verandering'. Dit document is bedoeld om binnen de partij een brede discussie op gang te brengen over de toekomstige rol van politiek in de samenleving en de wijze waarop D66 daarin een rol kan spelen. Het document biedt geen antwoorden op deze essentiële vragen. Het startdocument werpt slechts de vragen op om zo de discussie te stimuleren.

Partijleider Van Mierlo haast zich om zijn argwaan uit te spreken ten aanzien van de bedoelingen van 'Voor de verandering'. Wanneer D66 zich gaat beraden op haar uitgangspunten en daarover bindende uitspraken doet in een partijdocument, zou dit wel eens de samenwerking in de coalitie in gevaar kunnen brengen. Een stuk flexibiliteit zou dan wegvallen. Als er al een document komt, dan moet dat wel een vrijblijvend karakter krijgen, zo maant de partijleider.⁷⁹ Uit zijn reactie blijkt de bij Van Mierlo nog steeds levende vrees dat het vastleggen van beginselen of uitgangspunten, in welke vorm dan ook, tot verstarring leidt. 'Voor de verandering' is echter niet bedoeld om beginselen in een document vast te leggen. Het is wel bedoeld om het denken over beginselen, uitgangspunten of hoe je het ook noemt, te stimuleren.

In het kader van het project 'Voor de verandering' wordt een groot aantal discussiebijeenkomsten, symposia en expertmeetings georganiseerd en worden papers geschreven over de veranderende rol van politieke partijen, de ontwikkeling van de democratie, de ontwikkelingen op het gebied van ICT, zorg, vergrijzing, economie,

milieu, mondialisering, multiculturele samenleving en tal van andere onderwerpen. Alle bijdragen hieraan resulteren in maart 1997 in de bundel 'Partij in beweging'.

De meest in het oog springende discussie is voorlopig echter geen inhoudelijke, maar gaat over de vraag of het voorzitterschap van D66 nu wel of geen betaalde functie moet worden. Op het najaarscongres staat de verkiezing van een nieuwe partijvoorzitter op de agenda. Na vier jaar houdt Wim Vrijhoef ermee op. In de aanloop naar het congres gaan er in de partij stemmen op om van de functie van voorzitter een fulltime betaalde functie te maken. Dit zou de professionaliteit van het voorzitterschap stimuleren en daarmee de partij als geheel ten goede komen. Het najaarscongres van 1995 heeft echter besloten om niet verder te gaan dan een parttime betaalde voorzitter, een uitvloeisel van het advies uit de nota 'Ruimte voor Politiek' van de werkgroep POR. Hiervoor werd gekozen omdat van een voorzitter verwacht wordt dat hij of zij overdag tijd vrijmaakt voor het vervullen van zijn of haar functie. Daar moet dan wel een vergoeding tegenover staan. Tot een fulltime betaalde functie werd niet overgegaan omdat dat een te zware aanslag op de partijfinanciën zou betekenen.

De kandidaatstelling voor het voorzitterschap is in de zomer van 1996 geopend. Het profiel: een parttime beschikbare en dito betaalde voorzitter. Wanneer het congres besluit tot het invoeren van een fulltime betaalde voorzitter, zal de kandidaatstelling opnieuw worden geopend. De voorwaarden van de functie veranderen dan immers aanzienlijk. De huidige voorzitter zal in dat geval nog een paar maanden extra moeten aanblijven.⁸⁰

Het congres vormt het hoogtepunt van de discussie over het voorzitterschap. Een lange rij van sprekers mengt zich in de discussie, voor- en tegenstanders proberen elkaar en anderen vanaf het spreekgestoelte te overtuigen. De emoties lopen hoog op wanneer termen als demagogie en manipulatie gehoord worden. Dat laatste niet geheel onterecht, daar de sprekers amper een minuut spreektijd krijgen, waardoor geen recht wordt gedaan aan de inhoud van hun betoog. Zoals wel vaker is voorgekomen, krijgt het hoofdbestuur meer tijd om tekst en uitleg te geven. Dat standpunt is echter bekend: geen fulltime voorzitter voor D66. Een hele pagina in *Democraat* heeft het hoofdbestuur ter beschikking gekregen om dat standpunt uit te dragen, terwijl de motie van de afdeling Leiden, die een fulltime voorzitter bepleit, in minuscule lettertjes aan de rand van een pagina is geplakt. Een weinig democratische manier van besluitvorming.

Bij de stemming verklaart tweederde van de ledenvergadering zich voor een parttime betaalde voorzitter. De uiteindelijke strijd gaat dan tussen Tom Kok (oud-lid van het dagelijks bestuur) en Michel Dufresne. Laatstgenoemde kandidaat is afkomstig uit de Haagse Schilderswijk en dat is te horen ook. Zijn presentatie als kandidaat is een hoogstaand stukje cabaret dat de hele zaal in vervoering brengt. Misschien niet degene aan wie je het partijvoorzitterschap toevertrouwt, wel iemand die na de heftige emoties van die dag de congresgangers aan het lachen krijgt. Het congres kiest echter voor Tom Kok, die na het theaterstuk van Dufresne

zijn eigen huzarenstukje laat zien. In zijn aanvaardingsspeech gebruikt hij de analogie van de vogel en de vis om zijn rol als partijvoorzitter aan te geven. Aan het eind van zijn toespraak vat hij zijn analogie samen in het kinderliedje 'In de maneschijn', dat tot veler verbazing door zeshonderd aanwezigen wordt meegezongen.

Op zoek naar een nieuwe lijsttrekker

Al vanaf de zomer van 1996 wordt er gespeculeerd over de opvolging van Hans van Mierlo als partijleider van de Democraten.⁸¹ Het functioneren van Van Mierlo als minister van Buitenlandse Zaken en de vrijwel continue kritiek daarop geven in de loop van de kabinetsperiode nieuwe voeding aan speculaties over een mogelijk terugtreden van de partijleider. De onzekerheid over de vraag of Van Mierlo beschikbaar is voor het lijsttrekkerschap in 1998 gaat een steeds grotere rol spelen naarmate D66 langere tijd laag blijft scoren in de opiniepeilingen. Voor een deel wordt deze lage stand van D66 in de peilingen geweten aan de onduidelijkheid over het lijsttrekkerschap. Het hoofdbestuur wordt van veel kanten benaderd met het verzoek niet te wachten met lijsttrekkerverkiezingen tot februari 1998, zoals het huishoudelijk reglement voorschrijft, maar om eerder duidelijkheid te scheppen.⁸²

In het voorjaar van 1997 organiseert de partij een tweedaags congres in congrescentrum Leeuwenhorst in Noordwijkerhout, een congres dat begint als alle anderen. De ochtend is zoals gebruikelijk gereserveerd voor de huishoudelijke punten. De wandelgangen zijn dan ook voller dan de vergaderzaal. Om kwart over een staat de toespraak van partijvoorzitter Tom Kok op het programma. Op dat moment weet alleen de partijvoorzitter zelf dat die niet zal doorgaan. Om elf uur maakt hij de congresvoorzitter vertrouwelijk deelgenoot van deze agendawijziging. 'Om mij moverende en u ongetwijfeld intrigerende redenen', zo verklaart Kok om kwart over een het uitstel van zijn toespraak aan de zaal. Zijn aankondiging is voldoende reden om de spanning in de zaal te laten stijgen. Zonder dat iemand ook maar iets hardop heeft gezegd, weet iedereen dat er iets staat te gebeuren en de meeste aanwezigen hebben ook al een vermoeden wat. Om kwart voor vier begint Hans van Mierlo aan zijn congresrede, die natuurlijk over het lijsttrekkerschap gaat:

'Op dit moment beheerst de vraag de discussie wie de lijsttrekker gaat worden. Deze vraag moeten we zo snel mogelijk oplossen. Niet omdat onbekendheid met die lijsttrekker de oorzaak is van de lage polls -ik geloof daar niets van- maar wel omdat voortgaande twijfel daarover gaat staan voor wat het niet is: besluiteloosheid, gebrek aan talent, angst voor ontnuchtering. En dan gaat het via die omweg wèl een rol spelen. Daarom vind ik dat we voor het zomerreces moeten weten wie volgens het hoofdbestuur en de politieke leiding de nieuwe lijsttrekker moet worden. Daar hebben we tweeënhalve maand voor.

Ik ben niet beschikbaar. Ik heb er natuurlijk lang over nagedacht -want dat doe je over zulk soort dingen- en ik herhaal: ik ben niet beschikbaar. Ik ben tot

de conclusie gekomen dat de partij een nieuw gezicht moet hebben. En ik heb ook de indruk dat er steeds meer mensen zijn in de partij die dat eigenlijk ook vinden, maar zich door aardige gevoelens belemmerd voelen om dat echt te beleiden. En verder heb ik de indruk dat die onzekerheid over mijn beschikbaarheid de creativiteit dempt die nodig is voor het bijeenbrengen van goede kandidaten voor het lijsttrekkerschap. Waarom heb ik dat niet eerder gezegd of waarom niet later? Niet eerder omdat als er geen dringende reden is om het te doen, er een dringende reden kan zijn om het niet te doen. En ook omdat ik tot eind vorig jaar voortijdige discussies vreesde met blessures voor belangrijke posities, vooral van de positie van de fractievoorzitter. Een vroegtijdige discussie kan voor een fractievoorzitter tot een beschadiging leiden van het podium waarop hij staat. Dat is slecht voor zijn functioneren en dus voor de hele partij. Maar datzelfde kon -op een andere manier- ook ministers gelden. Ik had nog een reden om te wachten. Het is natuurlijk mooier om de ene duidelijkheid met de andere te laten samenvallen. Zeggen: ik doe het niet, maar kijk eens wie dáár zit. Die hoop is niet vervuld en dan creëren weer vele omstandigheden, en vooral de samenloop daarvan, het moment waarop langer zwijgen echt schade gaat opleveren. Vandaar nu deze duidelijkheid, die ook bijdraagt aan het openen van een creatieve ruimte waarin ik het zelf tot mijn verantwoordelijkheid reken om voor het zomerreces met een kandidaat te komen, samen met de voorzitter van het partijbestuur, die natuurlijk formeel de verantwoordelijkheid heeft.⁸³

In de zaal heerst tijdens de rede van Van Mierlo een indrukwekkende stilte. Eerst is het de spanning die de aanwezigen in de greep houdt. Na de verlossende woorden is er berusting. Met respect nemen de Democraten kennis van de keuze van Van Mierlo, om vervolgens met een minutenlang donderend applaus hun vertrekkende leider te eren.

Het congres stemt unaniem in met de motie van het hoofdbestuur, waarin wordt voorgesteld dat Van Mierlo samen met de partijvoorzitter voor het zomerreces een beoogd lijsttrekker aan de partij voorstelt.⁸⁴ Waarom het congres instemt met deze procedure, is volstrekt onduidelijk. Stond juist D66 niet bekend om haar democratische besluitvormingsmethode en open kandidaatstellingsprocedure? Met de motie van het hoofdbestuur weet de partijtop van D66 iedere discussie over de opvolging van Van Mierlo te voorkomen. Door in te stemmen met de motie zet de Algemene Ledenvergadering zich wat het leiderschap van de partij betreft volledig buitenspel.⁸⁵

‘Het is een meisje’

Na het voorjaarscongres begint de zoektocht naar een nieuwe lijsttrekker. Als eerste wordt fractievoorzitter Gerrit-Jan Wolffensperger gevraagd. Wolffensperger heeft

zijn ambitie voor het partijleiderschap echter reeds in 1994 laten varen. Hij was graag een periode minister van Justitie geweest om daarna de politiek te verlaten. Maar het ministerschap was hem niet gegund en Wolffensperger werd op aandringen van de Tweede-Kamerfractie fractievoorzitter. Het fractievoorzitterschap is een logische opstap voor het aspirant-leiderschap, maar gedurende de kabinetsperiode wordt al duidelijk dat Wolffensperger niet wordt gezien als de nieuwe politiek leider van D66.⁸⁶ Als Wolffensperger begin 1997 door Van Mierlo wordt gepolst voor het lijsttrekkerschap, laat hij weten niet beschikbaar te zijn. De echte reden blijkt pas negen maanden later. Op 21 november 1997 wordt bekend dat Gerrit-Jan Wolffensperger de nieuwe voorzitter van de Raad van Bestuur van de NOS wordt.⁸⁷

Lange tijd probeert Van Mierlo gedroomd kandidaat Hans Wijers te overtuigen om lijsttrekker te worden.⁸⁸ Vanaf zijn aantreden als minister wordt de aimabele Wijers gezien als de gedoodverfd opvolger van Hans van Mierlo. Maar Wijers heeft niet de ambitie om lijsttrekker te worden. Hij ziet zichzelf niet als politicus en hij moet er niet aan denken om in de Tweede Kamer zitting te nemen als D66 in de oppositie terecht komt. In een interview na zijn vertrek uit de politiek zegt hij hierover: 'Een partijleider moet anders dan een minister van Economische Zaken primair de partij neerzetten, de partij differentiëren van andere partijen, verkiezingsdebatten houden waarin je duidelijk maakt dat D66 op een bepaald gebied de meest briljante ideeën heeft. Ik ben daar slecht in. Het lijsttrekkerschap benadrukt veel meer de politieke rol en daar heb ik weinig affiniteit mee.'⁸⁹ Van Mierlo kan Wijers niet overtuigen. Nee blijft nee.

Van Mierlo weet dat behalve Wijers ook Borst en Sorgdrager geen ambitie hebben om lijsttrekker te worden. Hij polst Wim Dik, voorzitter van de Raad van Bestuur van KPN, maar ook die laat weten niet beschikbaar te zijn.⁹⁰ Vervolgens gaat Van Mierlo praten met twee leden van de Tweede-Kamerfractie, Thom de Graaf en Roger van Boxtel. Beide worden gezien als geschikte kandidaten voor het partijleiderschap. Maar met Van Mierlo betwijfelen De Graaf en Van Boxtel of zij binnen een jaar de autoriteit kunnen opbouwen die nodig is om zich staande te kunnen houden tussen de zwaargewichten Kok en Bolkestein. Een keuze voor een van de bewindslieden heeft ook bij hen de voorkeur.⁹¹ En dus gaat Van Mierlo toch maar in gesprek met de D66-bewindslieden, in de hoop een van hen te kunnen overhalen de lijst te gaan trekken. Gesprekken die vooral gaan over de beweegredenen waarom ze niet willen, geeft Van Mierlo achteraf toe.⁹²

Met de woorden 'het is een meisje en we noemen haar Els' maakt Van Mierlo op 31 mei bekend dat Els Borst de kandidaat-lijsttrekker voor D66 is. Een opmerkelijke keuze. Borst staat bekend als een bekwaam vakminister op een moeilijk departement. Geen politiek dier, geen straatvechtster, maar nu wel ineens in de politieke frontlinie. En: D66 is de eerste van de vier grote partijen die een vrouw als lijsttrekker kiest. Loyaal verklaren de als 'kroonprinsen' bestempelde Thom de Graaf en Roger van Boxtel zich gelukkig met de keuze van Els Borst als nieuwe lijsttrekker. 'Het proces heeft erin geresulteerd dat niemand zich over de uitkomst teleurgesteld

heeft gevoeld. Dit betekent veel voor de eenheid van de partij' verklaart Thom de Graaf achteraf.⁹³ Met zijn uitspraak maskeert De Graaf de teleurstelling die bij veel leden en kiezers leeft, de teleurstelling dat Wijers niet bereid is gevonden de lijst te trekken. Els Borst is tweede keus en bovendien een tussenpaus, beseft iedereen.

Binnen en buiten de partij zijn mensen die vinden dat Van Mierlo op autoritaire wijze zijn opvolging heeft geregeld. Maar Van Mierlo heeft volstrekt gelijk als hij achteraf stelt: 'Nadat ik mijn beslissing (om terug te treden – vdl) had meegedeeld, bood ik het congres aan een nieuwe lijsttrekker te zoeken. Daar heeft het congres me de ruimte voor gegeven. Tot 1 juli. Ik heb die opdracht ruim binnen die termijn volbracht. Ik weet werkelijk niet wat hier ondemocratisch aan is.'⁹⁴ Langer wachten met terugtreden zou de partij meer schade hebben toegebracht en een nieuwe aspirant-partijleider stond nog niet klaar.⁹⁵

Toch valt het moeilijk staande te houden dat Els Borst tot lijsttrekker is gekozen, zoals binnen D66 gebruikelijk is. Ze is door de partijtop aangewezen, met instemming van het congres, dat zich geheel afzijdig heeft gehouden en daarmee de democratische legitimatie van het partijleiderschap ter discussie stelt. Hoewel het hoofdbestuur de aanwijzing van Borst overwegend positief ontvangt, is ook daar de kritiek dat Borst niet op democratische wijze (kandidaat)lijsttrekker is geworden. Bovendien is het hoofdbestuur niet van tevoren op de hoogte gesteld van de keuze voor Borst. Sommige hoofdbestuursleden zijn bang dat Borst te weinig jongeren zal aanspreken en Wijers wordt gezien als degene die meer stemmen bij de vvd had kunnen weghalen.⁹⁶

Els Borst heeft als beoogd lijsttrekker het nadeel dat ze geen politicus van nature is en nog weinig politiek gevoel heeft. Tijdens haar eerste persconferentie doet Borst al direct van zich spreken. Ze is ervan overtuigd dat D66 het huidige aantal van 24 zetels zal vasthouden. Van Mierlo is er snel bij om Borst terecht te wijzen: ze kan zich beter niet op een bepaald zetelaantal vastleggen.⁹⁷ Tijdens een bijeenkomst in Krasnapolsky in Amsterdam op 21 juni, slaat de schrik menig D66'er weer om het hart, als Borst verklaart dat de politiek leider van een partij in het parlement hoort te zitten en niet in het kabinet. Opnieuw lijkt een knoop doorgehakt. Of Els Borst is na de verkiezingen van mei 1998 geen minister meer, of D66 zal na de verkiezingen opnieuw een nieuwe leider moeten zoeken. Het hoofdbestuur houdt echter vast aan lijn dat Borst lijsttrekker en partijleider is.⁹⁸

Ook wat timing betreft is de aankondiging van de kandidatuur van Borst slecht gekozen. Borst heeft het als minister van Volksgezondheid erg druk met haar portefeuille. Daardoor heeft zij minder ruimte voor haar rol als beoogd lijsttrekker. Tegelijkertijd wordt ze gedwongen om te reageren op de eerste verkiezingsperikelen die al in september 1997 beginnen. Zowel Van Mierlo als Borst zelf zullen achteraf toegeven dat Borst te vroeg als lijsttrekker is gelanceerd.⁹⁹

De keuze voor Borst heeft echter ook een voordeel. D66 zal bij de komende verkiezingen zeker verlies lijden. Door het lijsttrekkerschap van Borst wordt voorkomen dat de echte opvolger van Van Mierlo, De Graaf of Van Boxtel, zijn partijleiderschap moet beginnen met een nederlaag. Het is het enige positieve aan de leiderschaps-

wisseling die, zoals de meeste leiderschapswisselingen, voor het overige niet goed geregisseerd was.

Het vertrek van Wolffensperger doet de vraag rijzen wie het fractievoorzitterschap van hem moet overnemen. Thom de Graaf en Roger van Boxtel zijn beide kandidaat. Een groepje van drie fractieleden voert gesprekken met de overige fractieleden en de bewindslieden en daaruit blijkt dat De Graaf een lichte voorkeur geniet boven Van Boxtel. Beide kandidaten kunnen daarmee leven. Bij de formele stemming in de fractie wordt het twaalf tegen negen in het voordeel van De Graaf.¹⁰⁰

Zijn ontgroening volgt vrijwel meteen in de vorm van de 'varkenscrisis', eind 1997. Minister van Landbouw Van Aartsen heeft de oorspronkelijke kabinetsplannen, waarin een kwart van de varkenssector wordt gesaneerd, gewijzigd door compensatie van de sanering via terugdringing van de schadelijke stoffen in de mest mogelijk te maken. Dit na grote druk vanuit de sector. PVDA en VVD hechten aan de steun van de gehele coalitie voor dit plan en Van Aartsen heeft zijn lot als minister aan het plan verbonden. Daarmee komt De Graaf in een moeilijke positie te verkeren, want zowel de D66-bewindslieden als de Tweede-Kamerfractie van D66 houden vast aan het oorspronkelijke plan. Uit het kabinetsberaad lekt dat de D66-ministers hebben laten aantekenen dat ze tegen het plan-Van Aartsen zijn en de fractie van de Democraten weigert om over compromissen te praten. Minister Borst roept de D66-fractie publiekelijk op de eigen lijn vast te houden.¹⁰¹ Het lijkt erop dat D66 op een kabinetscrisis afkoerst, zeker als ook het hoofdbestuur van D66 zich in de kwestie mengt. Het bestuur dringt er bij de fractie op aan om niet voor de druk vanuit het kabinet te buigen en conform de oproep van vice-premier Borst de eigen lijn vast te houden.¹⁰² Maar de Democraten krijgen niet hun zin. Van Aartsen weigert de zaak op scherp te zetten door te dreigen met aftreden en dus moet D66 kiezen: inbinden of breken. Het wordt inbinden.¹⁰³

Bewogen in beweging

In september 1997 is het conceptverkiezingsprogramma voor de periode 1998-2002 gereed. Twee jaar heeft de programmacommissie eraan gewerkt. Maar het conceptprogramma is nog maar net gepresenteerd, of binnen de partij ontbrandt een heftige discussie over de inhoud. 'Slecht van kwaliteit', 'irreëel' en 'volslagen onhaalbaar' zijn een aantal van de kwalificaties.¹⁰⁴ Het voorstel om de Verenigde Naties te financieren uit een extra heffing op vliegtickets wordt als 'ridicuul' bestempeld, en ook het idee van een kernkabinet wordt 'volledig buiten de werkelijkheid' genoemd.¹⁰⁵ Kort na de presentatie van het conceptprogramma blijkt dat de voorzitter van de programmacommissie, Michel van Hulten, zelf ook problemen heeft met de inhoud van het stuk. Hij heeft met name moeite met het streven naar een economische groei van 3%. Van Hulten vindt dit standpunt strijdig met de milieudoelstellingen van zijn partij, zo verklaart hij in het partijblad *Democraat*.¹⁰⁶ Forse

kritiek levert Van Hulten ook op de partijtop, die een aantal voorstellen van de programmacommissie zou hebben geschrappt. Hij stelt dat het bestuur de leden een 'dictaat' oplegt en discussie in de partij daarmee onmogelijk maakt.¹⁰⁷ Van Hulten maakt met zijn uitspraken zijn positie onmogelijk. Daags na de publicatie van *Democraat* waarin Van Hulten afstand neemt van de doelstelling van 3% economische groei, treedt hij af als voorzitter van de programmacommissie.

Ondertussen wordt in de media de positie van beoogd lijsttrekker Borst uitgebreid ter discussie gesteld. De D66-kiezers blijken meer gecharmeerd van Thom de Graaf dan van Borst en De Graaf wordt door velen als een betere lijsttrekker gezien. De poststemming voor de kandidatenlijst heeft uitgewezen dat De Graaf onder de D66-leden de meeste aanhang geniet. Borst kwam in de stemming als tweede uit de bus. Maar Borst als beoogd lijsttrekker vervangen door De Graaf gaat niet meer. Bovendien geniet De Graaf bij het grote publiek een relatief geringe naamsbekendheid.¹⁰⁸

Begin januari beraadt Borst zich op haar positie. Alle negatieve publiciteit over haar persoon is haar niet in de koude kleren gaan zitten. De D66-lijsttrekker vraagt zich af of het in het belang van de partij zou zijn indien ze zou terugtreden. Borst vraagt Thom de Graaf of hij haar positie zou willen overnemen, maar De Graaf laat weten een dergelijke stap niet verstandig te vinden. Na rijp beraad met familie, vrienden en de partijtop van D66 besluit Borst door te gaan als lijsttrekker.¹⁰⁹

De verkiezing van de lijsttrekker mag dan een uitgemaakte zaak zijn, tijdens het verkiezingscongres van D66 moet het dan toch nog maar even werkelijkheid worden, waarna alle ogen gericht zullen de nieuwe lijsttrekker die haar (of zijn) eerste toespraak in die functie zal houden. Behalve Borst heeft niemand anders zich kandidaat gesteld voor het lijsttrekkerschap en dus is haar verkiezing een formaliteit. Temidden van paarse bloemstukken en een paarse campagnebus wordt Els Borst door het 65^e partijcongres tot lijsttrekker verkozen.

Haar *maidenspeech* als lijsttrekker draait om het karakter van D66, dat Borst typeert als redelijk, pragmatisch en fatsoenlijk, en om de wapenfeiten van de D66-bewindslieden in het paarse kabinet:

'Soms met herkenning, vaak met verbazing volg ik de media. "Ze luistert, analyseert, bemiddelt. Ze heeft tact en geduld, forceert niet. Zoekt overeenstemming, niet de confrontatie. Betrokken bij problemen. Vrijzinnig en integer." Ze hebben het dan over de nieuwe lijsttrekker van D66. En als ik dat lees denk ik ja, dat is typisch D66 en daar ben ik trots op, maar soms denk ik wel eens: ze moeten eens weten hoe ik echt ben. (...)

De kracht van D66 is precies dat waar anderen meewarig over doen. Steeds weer is het onze opdracht duidelijk te maken dat juist onze opstelling onze politieke kracht is. Het gaat ons niet om het eigen gelijk, het gaat om de zaak zelf. Wij vinden dat partij-ideologie een povere raadgever is in het debat over de lastige vraagstukken waar wij in onze samenleving voor staan. En daarom

kiezen wij voor een politieke opvatting waarin fatsoen en redelijkheid centraal staan.

Wij willen de samenleving zo inrichten dat alle mensen zich betrokken voelen bij hun omgeving, invloed kunnen uitoefenen op wat hun raakt en in de persoonlijke levenssfeer in vrijheid hun eigen keuzes kunnen maken. Niet de structuren, de wetten en de regelingen maken ons land, maar de inzet, de inspiratie en de capaciteiten van mensen. En dus moet de mens in de politiek centraal staan. Als individu, maar vooral als volwaardig lid van de samenleving. (...)

Vier jaar geleden maakte D66 het paarse kabinet. Een kabinet dat het goed heeft gedaan. Heel Nederland kan na het werk nog naar de winkel gaan. Heel Nederland profiteert van de honderdduizenden banen die erbij zijn gekomen. Heel Nederland weet dat de kleine criminaliteit daalt, dat er minder verdachten worden heengezonden. Heel Nederland profiteert van investeringen in cultuur en in onze grote steden. Heel Nederland weet dat de huurstijging fors is gematigd. En heel Nederland weet intussen dat door de Medicijnenwet de prijzen van medicijnen dalen. (...)

Zonder D66 was dit kabinet er nooit geweest, was dit kabinet nooit wat geworden, en zal er geen volgend paars kabinet zijn.¹¹⁰

Als vanouds wordt er op het congres ook weer een 'komisch' voorstel besproken. Dit keer wordt in een amendement voorgesteld om dieren het recht te geven om in een referendum door middel van hun pootafdruk hun mening te geven over hun leefomstandigheden. De programmacommissie vindt dit echter niet eerlijk ten opzichte van dieren die geen poten hebben. Daarnaast worden problemen voorzien met duizendpoten. De programmacommissie kan de aanwezige leden echter niet overtuigen en onder grote hilariteit wordt het voorstel aangenomen. Het voorstel om rode kool voortaan paarse kool te noemen haalt het niet.

Verdeeldheid in campagnetijd

De verkiezingen in het voorjaar van 1998 lijken in de eerste helft van 1997 nog ver weg, maar toch is D66 dan al begonnen met de voorbereidingen van de verkiezingscampagne. In januari 1997 is men begonnen met een *campagne permanente*. Iedere maand is in een provincie een groot aantal activiteiten georganiseerd. Op die manier is geprobeerd om de partij ook buiten de 'echte' campagne om onder de aandacht te brengen. Op afdelingsniveau is men dan al begonnen met het schrijven van de verkiezingsprogramma's en zijn de kandidaatstellingsprocedures geopend. Op landelijk niveau heeft het hoofdbestuur Ewout Cassee aangewezen als campagneleider en is begin mei het campagneteam operationeel geworden. Met campagneleider Ewout Cassee, die zich het liefst 'campagnedirecteur' laat noemen, heeft D66 een echte manager in huis gehaald om de campagne te leiden. Cassee, oud-hoofd-

bestuurslid, wil de campagne leiden zoals hij een bedrijf zou leiden: direct aansturen, delegeren en een zakelijke benadering. Voor D66 is zijn stijl van leidinggeven 'baanbrekend', de Democraten zijn niet gewend aan strakke leiding.

De begroting voor de campagne is op iets meer dan 1,1 miljoen gulden gesteld.¹¹¹ Een fondsenwervingscampagne brengt nog een kleine 350.000 gulden in het laatje, waarmee het totale budget op 1,4 miljoen gulden komt. Te weinig om een echt goede campagne te voeren en dus moet wederom veel *free publicity* gegenereerd worden. Wel maakt D66 voor het eerst gebruik van gekochte reclamezendtijd op televisie.¹¹² Ook wordt 5.000 gulden uitgetrokken voor een bescheiden campagne via internet (informatieverstrekking, de mogelijkheid om vragen te stellen aan de lijsttrekker, audio- en videofragmenten verkiezingscongres). Ook wordt voor de verkiezingen een speciale CD-rom uitgegeven: 'D66 kijkt verder'.

Met het beperkte budget wil Cassee D66 inhoudelijk neerzetten. D66 als partij van de onorthodoxe oplossingen, en niet D66 als brug tussen PVDA en VVD. 'Mensen stemmen niet op een brug' heeft Borst gezegd en Cassee sluit zich daarbij aan.¹¹³ Wat Cassee betreft zal D66 een eventueel tweede paarse kabinet niet tot inzet van de verkiezingen maken¹¹⁴, maar daar is fractievoorzitter De Graaf het niet mee eens. 'Wil de kiezer dit kabinet daadwerkelijk continueren, honoreren en verder uitbouwen, dan moet hij voor het hart van het kabinet stemmen en dat is D66'¹¹⁵, aldus de nieuwe fractieleider. Nadat bureau Interview in opdracht van D66 een kiezersonderzoek heeft gedaan (voor het eerst sinds jaren maakt de partij van deze mogelijkheid gebruik), is Cassee overtuigd.¹¹⁶

Op 25 januari begint de D66-campagne in de Euromast in Rotterdam. De partij zoekt het letterlijk hoger op. De start van de campagne is al meteen ongelukkig: schaars geklede dames dansen op Braziliaanse muziek. Na de affaire-Bouterse een absolute misser en bovendien niet passend bij de nuchtere nononsenssstijl van D66. De Democraten zullen er de hele campagne door worden achtervolgd.

'D66 kijkt verder' is de leus die D66 tijdens de campagne voert. Een leus die volgens de opvatting van Cassee vooral zou moeten slaan op de ideeën van zijn partij op het terrein van veiligheid, zorg, onderwijs en de verhouding tussen economie en milieu, de belangrijkste campagnethema's van de Democraten. Maar wat in de campagne vooral de boventoon voert, is de lijn-De Graaf: de kiezers overtuigen van het feit dat D66 in de afgelopen kabinetsperiode veel heeft bereikt. Dat de partij de belangrijkste belofte van vier jaar geleden, de totstandkoming van het paarse kabinet, heeft waargemaakt, dat D66 in dat paarse kabinet een invloedrijke rol heeft gespeeld en zo veel van de andere verkiezingsbeloftes heeft ingelost. Dat het kabinetsbeleid het programma van D66 dicht heeft benaderd en dat dat beleid een vervolg verdient.¹¹⁷

Uit de opiniepeilingen blijkt in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen dat deze boodschap bij de kiezers totaal niet aanslaat (D66 zou tien tot twaalf zetels halen)¹¹⁸, wat na de gemeenteraadsverkiezingen tot grote verdeeldheid leidt in de top van de partij.¹¹⁹ Want een flink verlies werd verwacht, maar wanneer op woens-

dagavond 4 maart de uitslagen binnendruppelen, wordt duidelijk hoe groot de klap is die D66 heeft gekregen. Maandenlang campagne voeren heeft weinig kunnen veranderen aan de stemming onder de kiezers. D66 verliest op lokaal niveau maar liefst tussen de 50 en 70 (!) procent van haar zetels, 400 raadsleden raakt de partij kwijt en omgerekend is de uitslag van 4,9% van de stemmen goed voor slechts zeven zetels in de Tweede Kamer.

'Tragisch', 'onverdiend', 'ontnuchterend', zo luiden de commentaren. Lijsttrekker Borst, omringd door vertegenwoordigers van zo'n beetje alle media die Nederland rijk is, geeft op de avond van de lokale verkiezingen een duidelijke boodschap af: als de uitslag bij de landelijke verkiezingen op 6 mei net zo slecht is, dan zal D66 niet aan een volgende regering deelnemen. De eerder gestelde grens wordt nog eens opgetrokken: bij minder dan 12 zetels kiest D66 voor de oppositie. In de partijtop is men het over deze boodschap echter niet eens.¹²⁰ Sommigen, waaronder partijvoorzitter Kok, vinden dat dreigementen negatief werken. Belangrijker vindt hij het dat D66 de vierde partij van Nederland blijft. In de weken die volgen houden de Democraten het op een 'schemerzone: bij 15 zetels zal D66 zeker in kabinet gaan zitten, bij 13 of 14 zetels misschien, bij 12 of minder niet.

De dag na de gemeenteraadsverkiezingen kopt *de Volkskrant*: 'Verlies D66 maakt Paars II onzeker'.¹²¹ Diezelfde dag bespreekt de partijtop van D66 het verkiezingsresultaat. Vastgesteld wordt dat de boodschap 'zonder D66 geen Paars II' onvoldoende is aangeslagen. De koers moet om: de eigen positie van D66 en de eigen inhoudelijke boodschap zullen zwaarder worden aangezet. In de weken die resten tot *D-day*, 6 mei, staat D66 voor de taak om de dramatische voorspellingen geen werkelijkheid te laten worden. De geruchtenstroom draait op volle toeren. D66 zou in crisis zijn en de partijtop zou overwegen om Thom de Graaf als tweede lijsttrekker naast Els Borst te positioneren. Dat laatste wordt door de D66-top niet hardop gezegd, maar de rol van De Graaf wordt na de gemeenteraadsverkiezingen wel belangrijker. De Graaf neemt een aantal zaken in de campagne voor zijn rekening, die normaal gesproken de lijsttrekker zou hebben gedaan, zoals het voeren van een aantal debatten in het land. Door De Graaf meer als 'schaduwlijsttrekker' te laten optreden, hopen de Democraten het vernieuwende element in de campagne te brengen en meer jonge kiezers aan te spreken.¹²²

Something Els

Campagneleider Cassee is erg te spreken over Els Borst als lijsttrekker. 'Met Els hebben we een persoonlijkheid in huis die haar mannetje staat, ook in dat gevecht van de mastodonten. Daar wordt ze niet warm of koud van. Ze kan met haar wenkbrauwen een vergadering sturen. Met zo'n persoonlijkheid kom je een heel eind'¹²³, verklaart Cassee.

Afgesproken wordt dat de vier bewindslieden een grote rol zullen spelen in de verkiezingscampagne. Zij zullen het beleid dat D66 de afgelopen vier jaar in het

paarse kabinet heeft gevoerd 'verkopen'. De D66-ministers Wijers en Sorgdrager voelen er echter niets voor om in de Tweede Kamer plaats te nemen als D66 in de oppositie belandt. Zij staan dan ook niet op de kieslijst van D66, tot teleurstelling van Van Mierlo.¹²⁴ Van Mierlo is wel beschikbaar voor kandidatenlijst, uit solidariteit met Borst. Als D66 niet opnieuw gaat regeren, zullen ze samen de D66-fractie in de oppositie aanvoeren, zo is de afspraak.¹²⁵

Alle D66-bewindslieden stellen zich aanvankelijk beschikbaar voor een tweede termijn. Nieuwe ontwikkelingen strooien echter roet in het eten. Sorgdrager krijgt ruzie met Docters van Leeuwen en maakt vlak voor de verkiezingen bekend dat ze geen tweede periode als minister wil optreden.¹²⁶ Hans Wijers draait tijdens de campagne nog wel volledig mee, maar daarna laat ook hij weten weg te willen. Met het vertrek van Wijers verliest D66 een van haar meest aansprekende figuren en gedroomd partijleider.¹²⁷

De Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 betekenen voor de Democraten het vertrek van een complete generatie D66-politici. Behalve Van Mierlo, Wolffensperger, Wijers en Sorgdrager vertrekken nog meer bekende gezichten van D66. Jacob Kohnstamm neemt een jaar vrijaf van de politiek. Dick Tommel trekt zich terug omdat hij vindt dat hij op een te lage plaats op de kandidatenlijst is gezet. En Aad Nuis houdt er vanwege zijn leeftijd (bijna 65) ook mee op.

In de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen wordt Els Borst gepresenteerd als *Something* Els. Cabaretier Arjan Ederveen wordt ingehuurd om als reclamegoeroe Rudolph Roché de promotiefilm van D66 inhoud te geven, hetgeen resulteert in een unieke, licht absurdistische promotiefilm.¹²⁸ In het STER-spotje van de partij wordt met een roerstokje met het D66-logo rode en blauwe verf gemengd tot paars. Youp van 't Hek en Maarten 't Hart maken reclame voor D66 in de verkiezingsspecial van het partijblad *Democraat*.

Inhoudelijk is de campagne van D66 echter zwak. Aan de ene kant presenteert de partij een breed scala van belangrijke punten (onder meer op het terrein van onderwijs, zorg, veiligheid, milieu en economie), waaruit de D66-mentaliteit moet blijken. Aan de andere kant is dit pakket zo breed dat het aan een aantal duidelijk herkenbare speerpunten ontbreekt. Bovendien zijn de stellingnamen weinig opzienbarend. De partij weet zich inhoudelijk niet duidelijk te onderscheiden van de andere partijen.

De belangrijkste oorzaak is ook nu de verschillende opvattingen binnen de partijtop over de uit te dragen boodschap: moet D66 de eigen identiteit benadrukken of juist inzetten op een tweede paarse kabinet? Na afloop van de campagne zal Hans Wijers forse kritiek uiten op de campagnestrategie van D66. 'Campagne voeren is oorlog voeren. Dat betekent een heldere strategie kiezen, duidelijke lijnen uitzetten en duidelijke afspraken maken over wat wel en niet gebeurt. In campagnetijd moeten de touwtjes aangetrokken worden door duidelijke beslissingen te nemen en de rollen te definiëren. Dat kan D66 dus niet goed'¹²⁹, zo stelt de vertrekkende D66-minister. Zijn uitspraak is een steunbetuiging voor campagneleider Cassee, die voor

de campagne al met de partijtop van mening verschilde over de te volgen strategie en die tijdens de campagne veel kritiek op zijn 'gedisciplineerde' manier van campagne voeren.¹³⁰

In het verleden werd badinerend over 'de lijst-Van Mierlo' gesproken, maar in 1998 kan met enig recht gesproken worden over de lijst-Kok en de lijst-Bolkestein. In het geweld tussen Kok en Bolkestein, met als belangrijkste items de vragen wat de grootste partij wordt en wie de premier, komt de mentaliteitsaanpak van D66 niet naar voren. De partij wordt volledig weggedrukt en eigenlijk komt alleen de boodschap over dat D66 nodig is voor een tweede paars kabinet.

Tijdens het traditionele lijsttrekkersdebat aan de vooravond van de verkiezingen, is Els Borst op haar best.¹³¹ Aan het eind van het debat stelt Borst dat het bij verkiezingen toch niet louter draait om getallen, maar dat het zou moeten gaan over de kwaliteit van de samenleving: 'we hadden het ook even moeten hebben over gezondheidszorg, het onderwijs en dat soort zaken', een uitspraak die veel kiezers aanspreekt.¹³² PVDA-lijsttrekker Kok verrast aan het eind van het debat met een verkapt stemadvies: 'Zonder D66 geen paars II, dus...'. En ook VVD-leider Bolkestein spreekt de hoop uit dat D66 groot genoeg blijft om de paarse coalitie te kunnen voortzetten.¹³³

D-day

De avond van de verkiezingsdag gaat de strijd om de vierde plaats. In de laatste opiniepeiling voor de verkiezingen staat D66 op tien zetels en GroenLinks, de partij waarvan inmiddels wel duidelijk is dat die flink zal winnen, op veertien.¹³⁴ Als de eerste voorlopige uitslagen binnendruppelen, staan de Democraten op dertien zetels en GroenLinks op twaalf.¹³⁵ Alleen dat al doet bij de Democraten, bijeen in Amsterdam, gejuich opgaan. Want als men bij de Democraten ergens bang voor is, dan is het dat GroenLinks groter zal worden dan D66.¹³⁶

Uiteindelijk krijgt D66 veertien Kamerzetels toebedeeld. En alsof er helemaal geen tien zetels zijn verloren, lijkt de partij zowaar opgelucht over de uitslag. Partijvoorzitter Kok merkt zelfs laconiek op dat D66 grote winst heeft geboekt. 'De uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen was goed voor zeven Kamerzetels. We krijgen nu veertien zetels van de kiezer. Dat is een verdubbeling in twee maanden tijd'¹³⁷, zo redeneert hij. En ook bij veel andere Democraten overheerst een gevoel van opluchting. Lijsttrekker Borst is 'niet ontevreden' met de uitslag.¹³⁸ Campagneleider Cassee stelt dat D66 het op twee na beste resultaat in haar geschiedenis heeft gehaald en de dalen voor D66 steeds minder diep lijken te worden.¹³⁹ En ook Hans van Mierlo vindt niet dat D66 het slecht heeft gedaan. D66 zit immers nog steeds boven het gemiddelde dat de partij in 32 jaar heeft gehaald, zo redeneert de voormalige partijleider.¹⁴⁰

De partijtop zal in de weken na de verkiezingen vanuit de achterban veel kritiek krijgen op de zelfgenoegzame manier waarop er op de verkiezingsuitslag wordt gereageerd.¹⁴¹ Terecht zijn die reacties niet geheel. Vergeleken met de uitslag van de Provinciale-Statenvkiezingen in 1995 is de uitslag niet slecht. Bij die verkiezingen, een jaar na het aantreden van het eerste paarse kabinet, behaalde D66 9% van de stemmen, goed voor veertien Tweede-Kamerzetels. Sinds die tijd is de partij niet verder weggezakt. De 24 zetels die de partij in 1994 behaalde, lijken daarmee een tijdelijke uitschieter te zijn geweest. Kenmerkend voor de schommelingen die de partij door de jaren heen heeft meegemaakt, is dat zowel de pieken als de dalen op een steeds hoger niveau zijn komen te liggen. Ook de verkiezingsuitslag van 1998, hoe negatief die ten opzichte van 1994 ook is, ligt nog altijd boven het gemiddelde aantal zetels dat D66 de afgelopen drie decennia heeft gehad. De uitslag is ook minder desastreus dan de peilingen vlak voor de verkiezingen voorspelden. Voor het eerst verslaat D66 de opiniepeilingen.

De lage stand in de peilingen is een belangrijke reden waarom de uitslag uiteindelijk meevalt. Vlak voor de verkiezingen is voor iedereen duidelijk dat de PVDA van Kok zal winnen en het premierschap van Kok is daarmee verzekerd. Hierdoor wordt de noodzaak om op de PVDA te stemmen kleiner en kiest een deel van het electoraat ervoor om D66 een steuntje in de rug te geven om zo het tweede paarse kabinet veilig te stellen. Behalve de vraag wie er premier wordt, is het immers ook zaak om D66 binnenboord te houden. Dat de Democraten uiteindelijk nog veertien zetels halen, is dan ook voor een deel te danken aan de wens bij veel kiezers om het tweede paarse kabinet tot stand te brengen. De boodschap dat een stem op D66 een stem op paars zou zijn, door de D66-campagnestaf aanvankelijk met matig succes gehanteerd, doet pas opgeld op het moment dat de partij tot onder de kritische grens zakt.¹⁴² Dat paars II een belangrijke motivatie is om D66 te stemmen, is ook zichtbaar in de opiniepeilingen die ná de verkiezingen worden gehouden, en waarin D66 opnieuw verder wegzakt.¹⁴³ Anders dan bij voorgaande verkiezingsnederlagen blijft het aantal leden van de partij deze keer stabiel. Na de nederlaag in 1972 verlieten de Democraten in groten getale hun partij, totdat er nog enkele honderden over waren. In 1982 zegden enkele tientallen hun lidmaatschap op, maar bleef een massale uittocht uit. Anno 1998 wordt de nederlaag niet gevolgd door een daling van het ledental, integendeel; in de maanden die op de verkiezingen volgen melden zich enkele honderden nieuwe leden aan. Mensen die geschrokken zijn van de klap die de partij heeft gekregen en die door zich aan te melden als lid hun steun aan de partij willen betuigen.

Het tweede paarse kabinet

Volgens sommigen kan D66 na de verkiezingsnederlaag beter in de oppositie gaan. Daar zal voor de Democraten een mooiere toekomst zijn weggelegd dan in een tweede paars kabinet.¹⁴⁴ Echter, vanaf het begin van de verkiezingscampagne heb-

ben de drie coalitiepartijen er geen twijfel over laten bestaan na de verkiezingen in dezelfde samenstelling verder te willen regeren. En ondanks het pak slaag dat D66 bij de verkiezingen heeft gekregen, is veertien zetels voor de Democraten voldoende om serieus aan regeringsdeelname te denken. Er doet zich een opmerkelijke situatie voor: D66 heeft zoveel verloren, dat de partij rekenkundig niet nodig is voor de vorming van een tweede paars kabinet. Maar iedereen beseft dat D66 voor die combinatie toch opnieuw nodig zal zijn.¹⁴⁵ Ondanks de forse nederlaag heeft D66 daarmee een ijzersterke onderhandelingspositie.

Toch zijn de Democraten niet echt zeker van hun zaak. Is het wel verstandig om weer mee te doen, vraagt men zich in de partijtjop -terecht- af. De kans dat de partij opnieuw zal verliezen na een tweede regeerperiode, is groot. Vanwege deze twijfel kiezen de Democraten aanvankelijk voor een verdragingsstrategie. D66 adviseert het staatshoofd om een pre-informateur te laten onderzoeken of D66 de ruimte krijgt om als volwaardige partner aan de kabinetsformatie deel te nemen.¹⁴⁶ Deze pre-informatie wordt geleid door PVDA-informateur De Vries, die met de partijen afzonderlijk en in een later stadium gezamenlijk gesprekken voert. In zijn eindverslag schrijft De Vries dat de drie partijen onderhandelingen zullen starten over de vorming van een regering 'zonder voorwaarden vooraf'. Maar D66, nog steeds niet overtuigd van deelname, stemt niet in met deze formulering. De Democraten hebben namelijk wel voorwaarden vooraf. Ze willen als volwaardige partner worden beschouwd en, zo blijkt nu, er zijn een aantal 'zaken van eminent belang' die de Democraten als programmapunten in een te vormen regeerakkoord terug willen zien: het mogelijk maken van de gekozen burgemeester, extra geld voor de gezondheidszorg, verbreding van het ziekenfonds met zelfstandigen, overname van het D66-initiatiefvoorstel voor euthanasie en extra investeringen in het onderwijs en de kwaliteit van de leefomgeving.¹⁴⁷

Na twee weken zijn partijbestuur, fractie en de in deze geconsulteerde Adviesraad van D66 het eens over de wenselijkheid om aan paars II deel te nemen. Dankzij de bereidheid bij PVDA en VVD om D66 als volwaardige derde partner te laten deelnemen en de 'zaken van eminent belang' van de Democraten te erkennen, schuift de partij ondanks het verlies aan bij de onderhandelingen voor een nieuwe regering.¹⁴⁸ Wim Kok, Els Borst en Gerrit Zalm worden namens de drie partijen aangewezen als formateurs. Een opmerkelijke keuze: drie bewindslieden uit het oude kabinet worden belast met de vorming van het nieuwe. Tegelijkertijd is de keuze om alledrie de partijen een formateur te laten leveren symbolisch voor het feit dat PVDA en VVD aan de Democraten willen laten zien dat ze D66 als volwaardige partner beschouwen. De twee beoogde coalitiepartners zijn er nog niet zeker van of D66 ook echt aan een tweede paars kabinet wil meedoen.¹⁴⁹ Jacques Wallage, Thom de Graaf en Frits Bolkestein treden op als onderhandelaar namens hun partij.

De 'zaken van eminent belang' moeten D66 het tweede paarse kabinet binnenloodsen. Op 3 juni is het belangrijkste obstakel hiervoor uit de weg geruimd, wanneer D66 akkoord gaat met een compromis over de gekozen burgemeester. Burgers zullen zich in de toekomst in een raadplegend referendum kunnen uitspreken over

door de gemeenteraad geselecteerde kandidaten. Alleen bij zwaarwegende factoren kan de minister van Binnenlandse Zaken afwijken van de uitslag van het referendum. Een speciale staatscommissie zal advies uitbrengen over een rechtstreeks gekozen burgemeester. Ook over de rest van het nieuwe regeerakkoord worden de drie partijen het eens en op 16 juli scharen de drie fracties zich achter de concepttekst.¹⁵⁰ Op 20 juli wordt demissionair premier Kok benoemd tot formateur.

De uitslag van veertien zetels is goed voor twee, hooguit drie ministersposten. Een bewindspersoon in de buitenlandhoek heeft hierdoor niet de prioriteit van het onderhandelingsteam van de Democraten, met als consequentie dat Hans van Mierlo niet zal terugkeren als minister. Minister van Binnenlandse Zaken worden wil de voormalig partijleider niet.¹⁵¹ Op 8 juli geeft Van Mierlo op een persconferentie op het ministerie van Buitenlandse Zaken aan niet beschikbaar te zijn voor een tweede termijn als minister.¹⁵²

Op 7 mei heeft de nieuwe fractievoorzitter Els Borst laten weten dat D66 de eis voor een derde ministerspost wel wil laten vallen, indien de partij twee zware posten krijgt.¹⁵³ Naast Borst op vws willen de Democraten graag een tweede zware ministerspost binnenhalen, bij voorkeur Economische Zaken of Binnenlandse Zaken. Ook voor de optie om vws te laten vallen ten gunste van EZ en Binnenlandse Zaken staan de Democraten open. Voor Economische Zaken is Alexander Rinnooy Kan kandidaat, omdat Hans Wijers een tweede termijn heeft afgeslagen. Voor Binnenlandse Zaken zou De Graaf in aanmerking kunnen komen.¹⁵⁴ Dat Borst een andere ministerspost zal gaan bezetten, is onwaarschijnlijk.¹⁵⁵ Maar Binnenlandse Zaken gaat uiteindelijk naar de PVDA en Economische Zaken, een departement dat de Democraten gedurende één weekend in handen hebben, gaat naar de VVD. Het D66-idee van een minister voor communicatie- en mediabeleid verdwijnt helemaal van tafel.¹⁵⁶

Op 24 juli worden de formatieonderhandelingen plotseling afgebroken. De VVD weigert om D66 ter compensatie van de derde ministerspost het staatssecretariaat van Sociale Zaken te geven. D66 eist in reactie hierop toch drie in plaats van twee ministers. Drie dagen duurt de tussentijdse crisis. Deze dagen zijn nodig om de derde ministerspost voor D66 te creëren in de vorm van een minister van Grote Steden- en Integratiebeleid (GSI in de volksmond).¹⁵⁷ Aan het eind van de formatie keert Borst terug op Volksgezondheid (vws). Borst wordt daarnaast vice-premier namens D66. Hayo Apotheker wordt minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en Roger van Boxtel krijgt de nieuwe post van Grote Steden- en Integratiebeleid. Gerrit Ybema en Annelies Verstand zijn de D66-staatssecretarissen op respectievelijk Economische Zaken en vws.

Na een eerste informatieronde onder leiding van Klaas de Vries, de echte informatieronde onder leiding van het trio Kok, Zalm en Borst en de formatie door beoogd premier Kok, is op 29 juli het tweede parse kabinet rond. D66 heeft meer uit de formatie weten te halen dan wat op basis van veertien zetels zou mogen worden verwacht. Thom de Graaf krijgt dan ook veel lof toegezwaaid voor de wijze

waarop hij, tussen de ervaren politici Wallage en Bolkestein, de formatieonderhandelingen heeft gevoerd.¹⁵⁸

'Mister D66' vertrekt

Hans van Mierlo was graag nog een periode minister van Buitenlandse Zaken geworden. Hij had zich daarvoor publiekelijk gekandideerd, maar door de terugval van zijn partij zit dat er niet in. Voor de kabinetsformatie staat Buitenlandse Zaken niet op het lijstje van de D66-onderhandelaars De Graaf en Borst. Wanneer tijdens de formatie duidelijk wordt dat een tweede periode op Buitenlandse Zaken er niet inzit, besluit Van Mierlo dat voor hem het moment is gekomen om zich geheel uit de politiek terug te trekken. Op 18 augustus laat Van Mierlo in een brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer weten zijn lidmaatschap van de Kamer te beëindigen:

'Mevrouw de Voorzitter, hiermede bericht ik U dat ik het lidmaatschap van de Tweede Kamer der Staten-Generaal met ingang van heden beëindig.

Het besluit hiertoe – zo kort na de verkiezingen – verdient in het bijzonder tegenover u enige nadere toelichting. Vanzelfsprekend vind ook ik dat een van de kiezers verkregen mandaat in principe moet worden uitgevoerd. In ons systeem dient dat binnen het grotere mandaat dat de partij waartoe men behoort van de kiezer heeft gevraagd en gekregen. Het is in die context dat ik tot de conclusie ben gekomen dat het tegenover de kiezers die op mijn partij hebben gestemd – en ook tegenover die kiezers die op mij persoonlijk hebben gestemd, verantwoord is dat ik mij terugtrek. Daarin speelt de uitslag van de verkiezingen, waarvoor ik medeverantwoordelijkheid draag, een rol. Maar ook de overweging dat een regeringsfractie die bijna gehalveerd is zich zo effectief en harmonieus mogelijk moet kunnen inrichten op een nieuwe profilering, als men dat wil. Bij de beoordeling daarvan zijn niet alle aspecten, en zeker niet de gewichten daarvan, voorzienbaar als men zich opgeeft voor de kandidatenlijst. Ik heb mijn beslissing geheel alleen genomen, zonder een ander belang voor ogen te hebben dan ik heb aangegeven.

Na tweeëndertig jaar beëindig ik hiermee mijn politieke loopbaan. Ik heb het steeds een grote eer gevonden om lid te zijn van het parlement en ben dankbaar voor bijna alles wat ik er heb geleerd en afgeleerd. (...)¹⁵⁹

Het vertrek van Van Mierlo is een afscheid dat wordt gepresenteerd als zijnde vrijwillig, maar dat feitelijk door de omstandigheden gedwongen is. Hoewel er bij zijn vertrek lovende woorden zijn, is de sfeer in de partij er tegelijkertijd een van 'goed dat-ie weggaat'.¹⁶⁰ D66 lijkt Hans van Mierlo niet meer nodig te hebben of te willen hebben. Zijn ministerschap is ook in de ogen van veel Democraten geen succes

geweest, dus is het beter zo. Het is een 'afscheid zonder bloedvergieten'¹⁶¹, maar iemand met de verdienste van Hans van Mierlo had een ander afscheid verdiend.

In oktober 1998 wordt Van Mierlo benoemd tot minister van Staat. Op het voorjaarscongres in 1999 wordt Van Mierlo door partijvoorzitter Kok benoemd tot erevoorzitter van D66.

Investeren in D66

De verkiezingsnederlagen bij de gemeenteraadsverkiezingen en, in mindere mate, bij de Tweede-Kamerverkiezingen hebben grote gevolgen voor de partij. In de eerste plaats bezet de partij vergeleken met de voorgaande periode grofweg de helft van de zetels in de vertegenwoordigende lichamen. Die halvering heeft grote gevolgen voor het functioneren van de fracties en de mensen die daarvan deel uitmaken. In de tweede plaats heeft de halvering gevolgen voor de partijfinanciën en in het verlengde daarvan de partijorganisatie. Van een heel andere aard, maar minstens zo belangrijk, zijn de gevolgen voor de positie van de partij in het politieke krachtenveld.

Kort na de Tweede-Kamerverkiezingen in mei 1998 presenteert het wetenschappelijk bureau van D66 de nota 'Investeren in D66', een analyse van de hand van Gerard Schouw en Christiaan de Vries over de inhoud, organisatie en strategie van D66 na 6 mei. Het swb is van mening dat D66 te veel bezig is met de huishoudelijke organisatie en te weinig met de inhoudelijke organisatie. Hoewel de bewindslieden uit het eerste parse kabinet enkele successen hebben geboekt, wordt deze regeerperiode voor D66 toch vooral gekenmerkt door ingekeerdheid, gebrek aan visie, durf en chaos. Daardoor heeft de partij de basis die de totstandkoming van 'paars' legde voor een keerpunt in de politieke verhoudingen niet benut. 'Of het nou ontbrak aan verbeeldingskracht of aan durf, er is te vaak sprake geweest van passiviteit in plaats van dynamiek. Achteraf beschouwd zijn te weinig de relevante ontwikkelingen in de samenleving tot uitgangspunt genomen voor nadere beschouwing, laat staan voor de feitelijke strategiebepaling.'¹⁶² Het stuk is een pleidooi voor een meer samenhangende visie, nadenken over de partijorganisatie (democratie versus doelmatigheid) en het strategisch versterken van de partij.

De swb heeft meer kritiek. Mede doordat Van Mierlo in het kabinet zat, heeft het ontbroken aan een heldere politieke koers. De combinatie van partijleider en minister werkte beknellend. Ook de aanwijzing van Borst als lijsttrekker heeft verbazing gewekt. Daardoor bleef volgens de auteurs het beeld van een 'zwakke partij', die voornamelijk tegen zichzelf vecht en in strategisch opzicht stuurloos functioneerde. Er is sprake geweest van een machtsvacuüm in inhoudelijk, strategisch en organisatorisch opzicht.¹⁶³ 'Verkeerde afwegingen zijn gemaakt als het gaat om de procedure, het tijdstip en de voorbereiding van de wisselingen in de partijleiding. (...) Zeker in de eerste 2,5 jaar van deze regeerperiode is de fractie te weinig zichtbaar geweest. Er werd eerder gezocht naar het compromis in plaats van de confrontatie, zodat het dualisme in de verhoudingen wel teloor moest gaan.'¹⁶⁴ Paars werd teveel

als 'van ons' beschouwd en de pragmatische houding verwaterde daardoor tot een tactische houding.

Forse kritiek is er ten slotte op de profilering van de Tweede-Kamerfractie, het gebrek aan leiderschap, aan een herkenbare boodschap, een heldere strategie, een adequate partijorganisatie en naar buiten toe gerichtheid.

Uiteraard is niet iedereen blij met de harde woorden van het wetenschappelijk bureau.¹⁶⁵ De publicatie van het SWB-rapport leidt tot krantenkoppen als 'D66 lege huls met weinig durf en visie', 'D66 verkeert inhoudelijk en organisatorisch in een crisis' en 'Borst had Van Mierlo niet moeten opvolgen.'¹⁶⁶

Binnen het hoofdbestuur wordt op dat moment al hard nagedacht over professionalisering van de partijorganisatie en verbetering van de communicatie. Op de dag van de gemeenteraadsverkiezingen is het rapport van de hoofdbesturscommissie Kiezersband verschenen, waarin wordt aangekondigd dat een cultuurwijziging binnen D66 noodzakelijk zal zijn om de toekomst van de partij veilig te stellen. Voor de langere termijn 'zijn een onderscheidende en consistente boodschap enerzijds en een professionele communicatiefunctie anderzijds essentiële voorwaarden', aldus de commissie. 'Vooreerst betekent dit dat we afscheid nemen van een tijdperk waarin ons idealisme amateuristisch vorm kreeg. Het millenniumprobleem van D66 is de overgang van het oude familiebedrijf naar een professionele organisatie.'¹⁶⁷

Op 9 mei 1998 bereikt het hoofdbestuur overeenstemming over een omvangrijk pakket aan maatregelen om de partij te heractiveren en te professionaliseren.¹⁶⁸ Het resultaat is een zogenaamde 'bestuursvisie', die in augustus 1998 naar de leden wordt gestuurd. Onder de titel 'Door de verandering. D66 op de drempel van de volgende eeuw'¹⁶⁹ constateert het hoofdbestuur dat het beeld van D66 herkenbaarder moet worden. Dit wil het hoofdbestuur op twee manieren bereiken: verbetering van de organisatie en communicatie in de partij en de vorming van nieuw ideeëngoed en de mensen die daaraan uitvoering gaan geven.

Vooraf op organisatorisch gebied wil het hoofdbestuur een stroom aan wijzigingen doorvoeren. Een aantal veranderingen betreft wijzigingen in het huishoudelijk reglement, met het doel de reglementen te vereenvoudigen en zo de partij slagvaardiger te maken. Het hoofdbestuur zelf zal worden ingekrompen (het onderscheid tussen hoofdbestuur en dagelijks bestuur komt te vervallen), op afdelingsniveau zal schaalvergroting worden doorgevoerd. Het partijblad-van-het-eerste-uur *Democratie*, dat eerst tien keer per jaar verscheen, wordt een *glossy* kwartaalblad. Daarnaast komt er een nieuw frequent verschijnend tijdschrift met politiek nieuws: *Dixit*.¹⁷⁰ De nadruk zal (versneld) komen te liggen op elektronische informatieverstrekking (e-mail). Werving, training en loopbaanbeleid zullen meer aandacht krijgen. Het hoofdbestuur wil de programmacommissie omvormen tot een permanente hoofdbesturscommissie die ook de congressen gaat voorbereiden. Daarnaast zullen politieke podia nieuwe stijl worden gehouden en wordt het partijreferendum ingevoerd. Het Wetenschappelijk Bureau zal meer naar maatschappelijke problemen

gaan speuren en deze op de politieke agenda plaatsen. De programmacommissie gaat de volledige politieke ideeënvorming binnen de partij organiseren.¹⁷¹

'De slechte uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen was de zet die voor het hoofdbestuur de steen van de vernieuwing aan het rollen bracht', verklaart partijvoorzitter Kok. 'Alle verandering moet gericht zijn naar buiten. De actuele politieke profilering is aan onze drie fracties. De partij moet naar buiten toe inspireren met middellangetermijn-politiek en met een organisatie die stimuleert politiek actief te worden.'¹⁷² Veel van de plannen van het hoofdbestuur behoeven nog nadere uitwerking, maar het bestuur hoopt de meeste maatregelen in de loop van 1999 te kunnen invoeren.

Partijfinanciën

Het is alweer lang geleden dat er echt iets te doen was over de financiële situatie van de partij. Sinds die tijd is het een stuk beter gegaan. Maar helemaal uit de problemen is de partij nog niet, niet definitief althans. Verkiezingscampagnes blijven nog steeds een grote aanslag op de partijkas. Eind 1997 vertoont de balans van D66 een tekort van 126.000 gulden.¹⁷³ Geen goed uitgangspunt met een verkiezingsjaar voor de boeg. De campagne kost vervolgens nog eens een half miljoen meer dan begroot.¹⁷⁴ Het gereserveerde budget kan dat gelukkig hebben, omdat iedere extra uitgave van campagnedirecteur Cassee verplicht gepaard ging met een extra bron van inkomsten (meestal een bedelactie). Voor de nog komende campagnes (Provinciale Staten en Europees Parlement in de eerste helft van 1999) zal echter weinig geld beschikbaar zijn. Penningmeester Van Lente maakt zich daarover echter geen zorgen. 'Zolang de campagnebudgetten van de grote politieke partijen elkaar niet veel ontlopen, maakt het voor de verkiezingsuitslag vrijwel niets uit of je een half miljoen meer of minder uitgeeft. Een goede performance van Thom de Graaf of een uitstekende opmerking van Els Borst zijn in die omstandigheden waarschijnlijk veel effectiever dan alle spotjes, deurhangers, posters, campagnedemocraten of bijeenkomsten in zaaltjes bij elkaar.'¹⁷⁵

De nederlaag bij de verkiezingen van 1998 heeft tot gevolg gehad dat de Bestuurdersvereniging van D66 ter ziele is gegaan. Omdat de inkomsten van de Bestuurdersvereniging bestond uit bijdragen van de D66-bestuurders, werd met het verdwijnen van vele D66-volksvertegenwoordigers ook de geldkraan van de vereniging dichtgedraaid.¹⁷⁶ Voor de tweede helft van 1998 worden alle uitgaven van de partij teruggeschroefd naar een minimale hoogte. De touwtjes moeten weer worden aangehaald. In de voorstellen van het hoofdbestuur worden de contributie-inkomsten omhoog gebracht, een impopulaire maar noodzakelijke maatregel. Op het najaarscongres wordt op voorstel van het hoofdbestuur een nieuwe contributieregeling ingevoerd. Het doel van de nieuwe regeling is de contributie-inkomsten van de partij te verhogen en de lasten beter te spreiden over de leden. De contributieverhoging

is nodig om de plannen van het hoofdbestuur, zoals die zijn voorgesteld in 'Door de verandering', te kunnen financieren.¹⁷⁷

Opschudding

Na de verkiezingsnederlagen in het voorjaar van 1998 is in de partij het woord 'vernieuwing' gaan rondzingen. Eerst kwam het wetenschappelijk bureau met een analyse van de verkiezingsnederlaag. Daarna volgde het hoofdbestuur met plannen om de partijorganisatie beter te laten functioneren. Eén groep partijleden doet met name van zich spreken. Ze noemen zich 'Opschudding', ruim zestig voornamelijk jonge D66'ers. Bij nader inzien blijkt het te gaan om een groep (oud-)Jonge Democraten, gefrustreerd door de verkiezingsnederlaag en overtuigd van het feit dat het binnen D66 allemaal anders moet.¹⁷⁸ Opschudding wil (zoals de naam al zegt) de partij opschudden. Dat blijkt duidelijk uit het woordgebruik van de beweging. De partij moet vernieuwd worden en daadkracht uitstralen, het moet allemaal ambitieuzer en het moet duidelijker. Lousewies van der Laan, aanvoester van Opschudding, verwoordt het als volgt: 'D66 heeft een uitstekend product, maar de verpakking moet beter.'¹⁷⁹

Maar liefst zeventwintig moties dient Opschudding in voor het partijcongres in Gouda op 21 november 1998, moties waarin de aangehaalde retoriek terugkomt, maar die verder weinig samenhang vertonen. Een van de belangrijkste, en tevens het meest controversiële voorstel van Opschudding betreft de toevoeging 'sociaal-liberaal' als ondertitel van de partij. Naast een etiket wil Opschudding dat D66 nu eindelijk eens een beginselprogramma opstelt. Verder wil Opschudding dat de partijkleur, groen, verandert in geel, en dat de Adviesraad wordt afgeschaft, evenals de regionale vertegenwoordigers in het hoofdbestuur. En ondanks dat het congres dit voorstel eerder al heeft weggestemd, moet de functie van partijvoorzitter een volledig betaalde functie worden.¹⁸⁰

De vaak niet eens nieuwe voorstellen van Opschudding gaan vooral over de vorm, maar niet over de inhoud: er moet een basisdocument komen, er moet een etiket op de partij geplakt worden, groen moet veranderen in geel.¹⁸¹ Opschudding hoopt met uiterlijke aanpassingen de boodschap beter te kunnen overbrengen, maar welke boodschap, op die vraag moet ook Opschudding het antwoord schuldig blijven. Aardig bedachte en goedbedoelde voorstellen, maar verder vooral veel retoriek. Maar ook retoriek kan voor opschudding zorgen.

Het congres in Gouda op 21 november 1998 staat grotendeels in het teken van Opschudding. De partijleden die het congres bezoeken worden geconfronteerd met een levensgroot geel kuiken (het symbool van Opschudding) en krijgen een boekwerkje uitgereikt waarin de vernieuwingsvoorstellen van Opschudding staan, de zeventwintig moties die uitvoering moeten geven aan hun ideeën. De deelne-

mers aan Opschudding zijn zelf massaal naar het congres gekomen om hun voorstellen erdoor te drukken.

Vrijwel alle moties die door Opschudding zijn ingediend worden door het congres aangenomen. Alleen de betaalde voorzitter haalt het niet. De overwinning van Opschudding is echter allerminst een overwinning voor de partij als geheel. Dat de voorstellen van Opschudding zoveel steun van het congres krijgen, is allerminst te danken aan het vernieuwende karakter of de doordachtheid van de voorstellen. Dat het congres de voorstellen massaal overneemt, is meer een uiting van een diepgaande onvrede met de slechte electorale positie van de partij en een daaruit voortvloeiende behoefte aan verandering. Dat verandering niet altijd een verbetering betekent, wordt door het congres niet gerealiseerd. Blind voor de fundamentele vragen die de partij zich zou moeten stellen, schaart de ledenvergadering zich achter de oppervlakkige vormveranderingen van Opschudding.

Het voorstel van Opschudding om D66 van de ondertitel 'sociaal-liberaal' te voorzien, leidt op het congres tot de meeste discussie. Namens het hoofdbestuur adviseert partijvoorzitter Kok het congres deze motie niet over te nemen.¹⁸² Het toevoegen van de aanduiding 'sociaal-liberaal' aan het logo van D66 zal nogal wat geld gaan kosten, zo betoogt hij. 'Sociaal-liberaal' als aanduiding is wat anders, maar als ondertitel gaat het het hoofdbestuur toch wat te ver. In een reactie verklaart de woordvoerster van Opschudding dat de aanduiding 'sociaal-liberaal' gezien moet worden als een nadere aanduiding en dat het hoofdbestuur zelf maar moet zien hoe ze dit tot uitdrukking wil brengen.¹⁸³

Het amendement wordt door het congres aangenomen, en daarmee verdwijnt een onderscheidend stukje identiteit van D66 voorgoed uit het beeld van de partij. Een stukje oorspronkelijk D66, een partij die zich met hand en tand verzette tegen ideologische etiketten. Een partij die bleef weigeren zich te laten indelen bij een van de klassieke stromingen omdat 'die geen antwoorden meer bieden op de problemen van vandaag' (aldus het Appèl uit 1966). Het etiket voegt niets toe, het zegt niets over de inhoud van het beleid waar D66 voor staat en het zal de Democraten geen stap verder brengen. Wel is het aanvaarden van het etiket sociaal-liberaal een verkwaseling van de erfenis van Hans van Mierlo, die amper een jaar weg is. De manifestatie van Opschudding markeert dan ook de generatiewisseling die zich binnen D66 aan het voltrekken is. De mensen achter Opschudding zijn Jonge Democraten, die binnen hun eigen relatief onafhankelijke jongerenorganisatie hun ideeën hebben ontwikkeld. JD'ers die niet zoals de oorspronkelijke D66'ers hun wortels hebben in de jaren zestig, maar die het product zijn van de jaren tachtig en negentig. Met Opschudding treedt binnen D66 een nieuwe generatie aan die zich wezenlijk onderscheidt van de mensen die de partij gedurende de eerste drie decennia vorm, inhoud en gezicht hebben gegeven.

Opnieuw verlies

Bij de verkiezingen voor Provinciale Staten op 3 maart 1999 verliest D66 opnieuw fors. Anders dan om inhoudelijke redenen is er op het moment geen enkele reden om op D66 te stemmen, maar het landelijk profiel van D66 is te zwak om op provinciaal niveau succes te kunnen behalen. De opkomst is met 45,7% dramatisch laag. Het CDA wordt op provinciaal niveau verrassend de grootste partij, de VVD behaalt 23,7%, de PVDA 19% en GroenLinks 10,1%. D66 levert ten opzichte van mei 1998 opnieuw 4% in en raakt haar plaats als vierde partij kwijt aan GroenLinks.

Bij de daaropvolgende verkiezingen voor het Europees Parlement, die op 10 juni worden gehouden, zakt D66 in vergelijking met de Tweede-Kamerverkiezingen zoals verwacht verder weg. Kon men in mei 1998 nog rekenen op 11,7% van de stemmen, nu is dat nog maar 6,3%. De opkomst van amper 30% is een historisch dieptepunt en draagt mede bij aan de lage score van D66. In het Europees Parlement gaat de partij van vier naar twee zetels. Die twee zetels zullen worden ingenomen door lijsttrekker en voorvrouw van 'Opschudding' Lousewies van der Laan en D66-veteraan Bob van den Bos.

De breuk

Op het voorjaarscongres in 1994, enkele maanden voor de unieke formatie van het eerste paarse kabinet, heeft lijsttrekker Van Mierlo duidelijk gemaakt dat D66 bij de kabinetsformatie hoog zal inzetten op de invoering van het correctief referendum. 'Hoe meer de kiezers D66 onmisbaar maken voor de formatie van een kabinet, hoe zwaarder wij de verplichting op ons zullen voelen rusten alles in het werk te stellen dit punt bij de formatie erdoor te krijgen.'¹⁸⁴ Nadat een meerderheid van de Tweede Kamer de voorgestelde wijziging van het kiesstelsel en de invoering van de gekozen minister-president en burgemeester heeft geblokkeerd, is het referendum het enige punt van staatkundige vernieuwing waar de Democraten op korte termijn nog eer aan kunnen behalen.

In het regeerakkoord van het eerste paarse kabinet wordt inderdaad vastgelegd dat de Grondwet zal worden gewijzigd om het correctief referendum mogelijk te maken. Maar in juni 1996 maakt de VVD plotseling bezwaar tegen de uitvoeringswet die het referendum moet regelen. Het is al langer bekend dat de liberalen twijfelen aan het nut en de wenselijkheid van het referendum. Van Mierlo waarschuwt de liberalen: 'Er zijn een paar dingen waartoe we ons in het regeerakkoord hebben verplicht. Als het bij een vrijblijvende nota blijft, ontstaat er een groot probleem in de coalitie.' Het is de enige keer gedurende de regeerperiode van het eerste paarse kabinet dat D66 de zaak op scherp zet en met een kabinetscrisis dreigt. Wolffensperger zegt hierover in een interview voor dit boek:

'De vvd-fractie wilde, met steun van het CDA, een stukje van de uitvoeringswet in de Grondwet hebben. Men wilde een drempel opwerpen door die drempel in de Grondwet op te nemen. Bolkestein kon het niks schelen, maar zijn fractie wilde een drempel opwerpen die het referendum feitelijk onmogelijk zou maken, en die ons natuurlijk voor gek zou zetten. Daar hebben we heel heftig ruzie over gemaakt. Dat is het punt geweest waarop ik op een gegeven moment heb gezegd: als dit gebeurt, dan maken we het niet meer mee. Als deze wijziging in het wetsvoorstel wordt aangebracht, dan stappen wij uit het kabinet.'¹⁸⁵

vvd-leider Bolkestein gaat door de bocht en het amendement van de liberalen wordt ingetrokken. In eerste lezing wordt het wetsvoorstel van het kabinet aangenomen. De tweede lezing vindt plaats na de reguliere verkiezingen in 1998.

In de eerste week van maart 1999 stijgen op en rond het Binnenhof ineens de spanningen. Het is twee maanden voordat het paarse wetsvoorstel dat het referendum mogelijk moet maken in tweede lezing in de Eerste Kamer zal worden behandeld. In de Senaat heeft het wetsvoorstel tweederde meerderheid nodig om een grondwetswijziging mogelijk te maken. Voor die tweederde meerderheid zijn de stemmen van de voltallige vvd-fractie noodzakelijk. Inmiddels is echter duidelijk geworden dat vijf vvd-senatoren tegen het referendum zijn. Het wetsvoorstel zou de eindstreep wel eens niet kunnen gaan halen, zo lijkt het.

Ten tweede male zetten de Democraten de zaak op scherp. Op zondag 7 maart spreekt het hoofdbestuur van D66 zich uit voor een breuk met de coalitiepartners indien de vvd-senatoren die zich tegen het referendum hebben uitgesproken hun zin doorzetten en tegenstemmen. In het televisieprogramma Buitenhof laat D66-senator Glastra van Loon weten dat 'als de vvd het regeerakkoord vernielt, ze ook het kabinet vernielt.' Zijn collega Schuyer sluit zich bij hem aan: 'Ik kan me niet voorstellen dat D66 dan in het kabinet blijft.'¹⁸⁶ De boodschap is duidelijk: D66 dreigt met een kabinetscrisis over het referendum. Voor de Democraten is het referendum misschien wel het belangrijkste punt uit het hele regeerakkoord. Bij de formatie van het tweede paarse kabinet zijn afspraken op dit punt gemaakt tussen de drie partijen in het kabinet. Ook de vvd heeft het correctief referendum in het verkiezingsprogramma staan en niemand in de senaatsfractie van de vvd heeft bij dit punt een voorbehoud gemaakt. Indien de vvd-senatoren zich desondanks toch niet aan die afspraken gebonden voelen, zal dat de doodsteek zijn voor het kabinet.

Naarmate de behandeling van het wetsvoorstel dichterbij komt, stijgt de spanning. D66-leider De Graaf kondigt aan dat indien het wetsvoorstel door toedoen van een van de leden van de coalitiepartners om zeep wordt geholpen, de partij daaruit de ultieme consequentie zal trekken en uit het kabinet zal treden.¹⁸⁷

Op de dag van het debat in de Eerste Kamer, 18 mei 1999, is de sfeer in politiek Den Haag nerveus. Kabinetsleden zijn bang dat het mis zal gaan en er wordt koortsachtig overlegd over de scenario's die voorliggen. Het debat in de senaat duurt tot diep in de nacht. Op verzoek van De Graaf komt aan het eind van het debat premier

Kok zelf naar de Eerste Kamer, waar hij een (zij het impliciet) machtswoord uitspreekt. Daarmee is voor iedereen duidelijk dat iedere stem die noodzakelijk is voor het welslagen van het wetsvoorstel noodzakelijk is voor het voortbestaan van het kabinet. Vlak voor de stemmingen hoort De Graaf vvd-fractievoorzitter Ginjaar zeggen dat vier van de vijf dissidente vvd-senatoren overgehaald zijn om voor het referendum te stemmen. Op dat moment realiseert De Graaf zich dat er een einde komt aan het referendum, en aan het kabinet.¹⁸⁸ Bij de stemming is het vvd-senator Wiegel die tegen het wetsvoorstel stemt. Met één sonoor 'tegen' torpedeert Wiegel het referendum, brengt hij d66 een genadeloze klap toe laat hij willens en wetens het paarse kabinet struikelen. 'Een kamikaze actie ter meerdere eer en glorie van één senator', kwalificeert d66-senator Eddy Schuyer de actie van Wiegel. Wiegel heeft het kabinet 'willens en wetens en met open ogen opgeblazen', reageert premier Kok.¹⁸⁹

De ochtend na de 'nacht van Wiegel' houdt de ministerraad crisisberaad. d66-vice-premier Borst vindt dat met de verwerping van het wetsvoorstel voor d66 de basis onder het kabinet is weggevallen, maar zowel vvd- als pvda-bewindslieden vinden dat de vvd niets te verwijten valt. De liberalen hebben er alles aan gedaan om hun partijgenoten op een lijn te krijgen, de tegenstem van Wiegel was een eenmansactie. Bovendien is er geen conflict in het kabinet en geen conflict met de Tweede Kamer. Het voorstel van pvda-minister de Vries om het wetsvoorstel gewoon opnieuw in te dienen, wordt door fractievoorzitter De Graaf afgewezen. Voor de Democraten staat hun geloofwaardigheid op het spel. De bewindslieden van pvda en vvd leggen zich neer bij het collectief indienen van hun ontslag, maar alleen omdat de d66-ministers dat willen.

d66 manoeuvreert zich met deze stap in een moeilijke positie. In de peilingen staat d66 er slecht voor. Als er door de breuk verkiezingen worden uitgeschreven, halveert de d66-fractie en kan de partij regeringsdeelname wel uit het hoofd zetten. Bovendien wijst alles erop dat de kiezers het referendum geen aanleiding vinden om een einde te maken aan het paarse kabinet. d66 wordt alom gezien als de verantwoordelijke voor de regeringscrisis, een crisis waar volgens velen geen echte aanleiding toe is. Het ontbreekt het kabinet niet aan steun in de Tweede Kamer en dus is het staatsrechtelijk mogelijk dat pvda en vvd samen doorregeren, zonder d66. Des te opmerkelijker is het dan ook dat zowel pvda als vvd er in de twee weken die de crisis duurt, alles aan doen om de Democraten binnenboord te houden. Hoezeer men het in de publiciteit ook met de stap van de Democraten oneens claimt te zijn, binnenskamers durft geen van de twee coalitiepartners de stap te nemen om zonder d66 door te gaan. Daarmee is duidelijk dat hoewel d66 getalsmatig niet nodig is voor het tweede paarse kabinet, de Democraten in een zodanige positie zitten dat ze niettemin het kabinet kunnen laten vallen.

Het herstel van het vertrouwen

'Onherstelbaar', zo kwalificeert De Graaf de breuk na afloop van het debat. 'Iedereen met een beetje zelfrespect had deze keuze gemaakt.'¹⁹⁰ Maar de eerste reacties op de val van het kabinet zijn voor D66 niet bemoedigend. In plaats van de schuld van de kabinetscrisis bij VVD-senator Wiegel te leggen, wordt het D66 verweten dat uit het kabinet is gestapt. Het belang dat de Democraten hechten aan het staatsrechtelijke instrument van het referendum wordt in de publieke opinie niet in die mate gedeeld.

D66 adviseert de Koningin om de Tweede Kamer te laten ontbinden en nieuwe verkiezingen uit te schrijven: 'De programmatische en politieke grondslag van het kabinet is in ernstige mate aangetast. Een van de coalitiepartners is immers niet in staat gebleken een zwaarwegende afspraak in het kader van het regeerakkoord gestand te doen. Het lijkt tegen deze achtergrond wenselijk dat het thans demissionaire kabinet overgaat tot ontbinding van de Tweede Kamer en het uitschrijven van verkiezingen op korte termijn.'¹⁹¹ Zowel PVDA als VVD adviseren het staatshoofd te laten onderzoeken of een herstel van de coalitie mogelijk is. Ondanks het feit dat een lijmpoging niet in het advies van D66 voorkomt, weigert de partij niet de uitnodiging om toch een gesprek aan te gaan. 'Een constructieve en verantwoordelijke partij kan nooit een redelijk gesprek uit de weg gaan, ook al zie je weinig mogelijkheden'¹⁹², zal De Graaf later verklaren. En dus wordt onder leiding van informateur Tjeenk Willink gekeken of een herstel van de coalitie mogelijk is.

Bij een groot deel van de achterban wordt de koers van de partijtop niet meer begrepen. Er bestaat onbegrip voor het feit dat D66 na de nacht van Wiegel niet resoluut het vertrouwen in de coalitiepartners opzegt. Dat De Graaf, die lof oogstte voor de consequente lijn die hij volgde in de aanloop naar en tijdens het referendumdebat, na een paar dagen alweer met PVDA en VVD om de tafel zit om het kabinet te lijmen, roept veel vraagtekens op. Nadat D66 had gebroken na de nacht van Wiegel, heeft de partij er vijftig nieuwe leden bijgekregen, maar nu stromen de eerste opzeggingen alweer binnen. In een brief aan de leden van D66 schrijven De Graaf en partijvoorzitter Kok:

'De afgelopen vijf jaar heeft D66 het dragen van regeringsverantwoordelijkheid mede afhankelijk gesteld van de verwezenlijking van het referendum. (...) D66 mocht en kon erop vertrouwen dat (deze) afspraken zouden worden nagekomen. Ook al omdat geen van de VVD-senatoren een voorbehoud heeft gemaakt bij het verkiezingsprogramma van hun partij waar het correctief wetgevingsreferendum in staat. (...) In de nacht van 19 mei is de VVD in gebreke gebleven. Een essentiële voorwaarde voor deelname van D66 aan het kabinet is niet gehonoreerd.'¹⁹³

Tegelijkertijd wordt duidelijk dat er méér meespeelt dan alleen het sneuvelen van het referendum. De Democraten vinden dat ze met te weinig respect worden

behandeld. Het afwijzen van het referendum in de Senaat mag dan de aanleiding zijn voor de crisis, in de partij bestaat een bredere onvrede over het tweede paarse kabinet. 'We hebben al langer het idee dat we in dit kabinet niet echt serieus worden genomen'¹⁹⁴, laat vice-fractievoorzitter Bakker weten. Bij de formatie in 1998 was dat een van de belangrijke eisen geweest om aan te schuiven: ook al had de partij verloren, men wilde wel als volwaardige partner deelnemen. Volgens veel D66'ers is daar een jaar later nog bar weinig van gebleken.

Niettemin is de D66-top bereid om te praten over een herstel van de coalitie. Tijdens de gesprekken met informateur Tjeenk Willink blijkt volgens De Graaf 'de politieke wil om tot een geloofwaardige oplossing te komen die òn het gat in het regeerakkoord òn het gat in het onderling vertrouwen zou kunnen dichten, bij alle drie de partijen te bestaan.'¹⁹⁵ De oplossing waar De Graaf op doelt, wordt gevonden in een compromis over een nieuw in te dienen wetsvoorstel voor de invoering van een referendum. In plaats van een correctief referendum zal een raadgevend referendum worden ingevoerd. Dat kan bij gewone wet en dus nog deze kabinetsperiode worden verwezenlijkt. Streefdatum: 2001. In 2003 zal het correctief referendum alsnog worden ingevoerd. De Graaf geeft toe dat daar een belangrijk verschil zit met de afspraak in het Regeerakkoord, maar noemt het compromis 'dicht in de buurt en als overbrugging naar de grondwettelijke regeling is het een forse en zichtbare stap vooruit.'¹⁹⁶ Ook zullen andere staatsrechtelijke hervormingen als de democratisering van het lokale bestuur, de invoering van een burgemeestersreferendum en de herziening van het kiesstelsel voor de Eerste Kamer versneld worden doorgevoerd. Hoewel het minder vergaand is dan een wetgevend referendum, gaat D66 toch akkoord met het raadgevend referendum. Op het moment is het immers het hoogst haalbare. 'Niemand maakt mij wijs dat regering en parlement de uitslag van zo'n referendum zullen negeren. Als dat wel gebeurt, is er sprake van de grootste crisis in onze parlementaire democratie die je je maar kunt voorstellen'¹⁹⁷, aldus De Graaf.

Het bereikte akkoord is een factor van betekenis in het herstel van het onderling vertrouwen. 'We kregen een klap, maar we gaan gesterkt verder. Achteraf zeg ik: Het is het waard geweest, ik heb nu meer vertrouwen in de samenwerking', verklaart De Graaf. Door betrokkenen wordt echter ook verkondigd dat bij een aantal D66'ers langzaam aan het besef doordrong dat er meer op het spel staat dan alleen het referendum, zoals de euthanasiewet, het homohuwelijk en andere voor D66 belangrijke kwesties. Een blik op de aanhoudend slechte opiniepeilingen zal bij de besluitvorming zeker hebben meegespeeld: de Democraten hebben immers niks te winnen bij vervroegde verkiezingen. Op 3 juli, twee weken na het sneuvelen van het referendum, is het herstel van het kabinet voltooid en toogt premier Kok naar de Koningin om de ontslaaanvraag van zijn regering in te trekken.

Apotheker treedt af

Terwijl geprobeerd wordt het gescheurde kabinet te lijmen, maakt D66-minister van Landbouw Hayo Apotheker onverwacht zijn aftreden bekend. Apotheker voelt zich in het kabinet onvoldoende gesteund voor de wijze waarop hij de problematiek van de inkrimping van de varkensstapel wil aanpakken.

Bijna een jaar heeft de worsteling van Apotheker geduurd. Hij erfde de varkensproblematiek van zijn voorganger, de vvd'er Van Aartsen. Eind 1998 kwam Apotheker met zijn herziene versie van de wet. De scherpe kantjes waren ervan afgehaald. Juridisch had het wetsvoorstel toen al de nodige kritiek gehad. De rechter had de boeren in hun protesten tegen aspecten van de wet al herhaaldelijk gelijk gegeven, daarin gesteund door de Raad van State. Onder druk van het kabinet en Kamermeerderheid tekent Apotheker beroep aan, maar duidelijk is dat hij liever in overleg met de sector zelf tot de benodigde inkrimping wil komen. Apotheker vindt de wet 'moreel niet verantwoord'. Een sector mag niet zo gesaneerd worden zonder enige vorm van schadevergoeding, meent Apotheker. Begin mei trekt Apotheker voor zichzelf de conclusie dat hij in het kabinet geen steun krijgt voor zijn plannen en besluit hij af te treden. De kabinetscrisis noopt hem nog even te wachten met het publiekelijk maken van zijn besluit, maar op 7 juni maakt hij zijn besluit bekend: 'Als een bewindsman op de hoofdlijn van zijn beleid strandt, is er maar één opstelling mogelijk. Ik wilde en kon niet verder.'¹⁹⁸

In de reactie van collega-minister Van Boxtel klinkt door dat Apothekers conclusie dat hij te weinig steun kreeg, niet juist is. Van Boxtel zegt hierover achteraf:

'Hij heeft in het kabinet aangekondigd dat hij ging vastlopen met de varkenswet. Het kabinet heeft Hayo de ruimte gegeven voor een andere benadering. Medio april bracht hij zijn eerste voorstel in de Trêveszaal ter tafel. Daar zaten nog haken en ogen aan, maar we sloegen de deur niet meteen dicht. Er is toen besloten om het hoger beroep tegen de uitspraak van de rechter af te wachten. (...) Apotheker heeft een persoonlijke afweging gemaakt en gezegd: ik ben klaar. Als we dat allemaal hadden gevonden, waren de D66-ministers gezamenlijk weggegaan. Maar zo lag het niet.'¹⁹⁹

Dat ook Apothekers partijgenoten de ultieme beslissing van de afgetreden minister niet delen blijkt ook uit de reactie van D66-leider De Graaf: 'De heer Apotheker heeft een eigen inschatting gemaakt van het politieke draagvlak dat zijn alternatief heeft of zou krijgen en daaraan de uiterste consequentie verbonden. Ik heb daar respect voor, maar ik wil niet verhelen dat ik het logischer had gevonden dat de minister een ander tijdstip en een andere procedure had gevolgd: eerst de nieuwe juridische uitspraak van het Hof afwachten, dan een mede daarop gebaseerd voorstel doen en pas dan de ultieme conclusie trekken.'²⁰⁰

Het vertrek van Apotheker heeft geen gevolgen voor de 'doorstart' van het kabinet. Dezelfde dag dat Apotheker zijn aftreden bekendmaakt, loopt Laurens-Jan

Brinkhorst over het Binnenhof op weg naar premier Kok. Brinkhorst, de 62-jarige Europarlementariër, staatssecretaris van Europese Zaken in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) en oud-fractievoorzitter (1977-1982), wordt door D66 naar voren geschoven als de nieuwe minister van Landbouw. Een politiek zwaargewicht met ambities.

Millenniumcongres: organisatie op de helling

In de loop van juni 1999 groeit er bij veel leden van D66 de vraag naar een 'bezinningscongres' over de positie en de grondhouding van de partij. Met name in het digitale politiek café is over deze onderwerpen een stevige discussie losgebarsten. Statutair en organisatorisch lijkt het echter niet eenvoudig om nog voor het najaarscongres een extra algemene ledenvergadering bijeen te roepen. Leden van het afdelingsbestuur Leiden nemen met enkele anderen begin juli het initiatief om op korte termijn toch een ledenbijeenkomst te organiseren.²⁰¹ Op 29 augustus 1999 wordt in museum Naturalis in Leiden een zogenaamd 'Sleutelcongres' gehouden. Deze informele ledenbijeenkomst heeft de opzet van een landelijk congres (deelbijeenkomsten en plenaire besluitvorming), echter zonder beslissingsbevoegdheid. De bijeenkomst is vooral een mogelijkheid voor (kader)leden om hun onvrede te uiten. Ook worden er enkele moties geformuleerd voor het landelijk congres op 20 november 1999.

Op 20 november 1999 wordt in Zutphen het Millenniumcongres van de Democraten gehouden. Het congres staat in het teken van herziening van de partijorganisatie. Tijdens het congres worden voorstellen behandeld van de in september 1998 ingestelde hoofdbestuurscommissie Kiessystemen en Stemadvies (de Commissie-Tommel), die advies heeft uitgebracht over de gewenste veranderingen in het interne kiessysteem. De commissie constateert dat ondanks het gekoesterde *one-man-one-vote*-systeem tussen tweederde en zevenachtste van de leden hun stembiljet voor de interne verkiezingen niet terugstuurt. Voor voldoende democratische legitimatie is vergroting van de deelname aan de stemmingen derhalve vereist. De commissie denkt dit te kunnen bereiken door de kandidatenoverzichten en het stembiljet te verbeteren (vormaanpassingen) en de digitale mogelijkheden beter te benutten (de kandidaten op internet, waarbij meer ruimte wordt gegeven voor een vrijere presentatie). In procedureel opzicht wil de commissie-Tommel de kandidaatstellingstermijnen verkorten, de lijsttrekker eerder en apart kiezen en wel voor de verkiezing van de andere kandidaten, de interne verkiezingen in een ronde in plaats van twee laten plaatsvinden en het stemadvies in alle gevallen verplicht instellen. De commissie wil de kwaliteit van de kandidatenlijsten verbeteren door, naast het verplichte stemadvies, besturen en fracties de mogelijkheid te geven een 'bijzondere aanbeveling' te doen ten bate van een geschikte kandidaat en het versterken van het proces van kadervorming, talentscouting en begeleiding, en het stellen van criteria aan

de hand waarvan de stemadviescommissie kandidaten toetst. De 'onverkiezbare kandidaat' moet verdwijnen.²⁰²

In aanvulling op de adviezen van de commissie-Tommel, komt het hoofdbestuur op het najaarscongres in 2000 met een pakket wijzigingsvoorstellen die de partijorganisatie moeten 'aanpassen aan veranderde inzichten over het functioneren van D66 en haar organen, alsmede inspringt op de mogelijkheden die de digitale revolutie biedt'.²⁰³ De belangrijkste voorstellen betreffen de afschaffing van het 'regiohoofdbestuurslid', waarbij de regionale component in het hoofdbestuur wordt vervangen door het door de regiovergaderingen kiezen van de Adviesraad. Het hoofdbestuur zal voortaan als 'landelijk bestuur' door het leven gaan. De organisatieonderdelen binnen de partij, landelijk bestuur, opleidingscentrum en wetenschappelijk bureau worden 'gefuseerd'. Het lokale lidmaatschap wordt ingevoerd, niet-territoriale afdelingsvormen (virtuele afdelingen op internet die het recht krijgen moties en amendementen in te dienen) worden mogelijk gemaakt en het partijreferendum wordt ingevoerd, alsmede een experiment tot ledenraadpleging.²⁰⁴

Ondertussen is men in de partij hard bezig om de ideeënvorming weer op gang te krijgen. Er worden politieke podia georganiseerd om mensen binnen en buiten de partij bij de discussies te betrekken. In een serie SWB-publicaties onder de titel 'Sociaal-Liberale Perspectieven' geven experts binnen de partij hun visie over een veertiental onderwerpen. In het project Stimulans 2000 worden twintig jonge D66'ers gecoached, opgeleid en begeleid als lid van D66, teneinde hun kennis en inzicht over de partij en haar uitgangspunten te verdiepen, politieke vaardigheden te ontwikkelen en meer betrokken te raken bij de partij.

Partijvoorzitter Tom Kok zal de herinrichting van de partij niet meer meemaken. De spiritueel ingestelde Kok kan zijn *new age*-gedachte niet kwijt binnen D66. Het lanceren van vernieuwende ideeën, zoals de invoering van zogenoemde *primaries* waarbij iedereen die D66 stemt, leden en niet-leden, zich kan laten registreren en via voorverkiezingen kan bepalen wie de lijsttrekker van D66 wordt, werd hem ook niet in dank afgenomen. Gerard Schouw (een zakelijk *no nonsense*-type met ambities) neem de taak van Kok over. Schouw (34) is de jongste partijvoorzitter uit de geschiedenis van de partij. Na de verkiezingen van 1998 zette hij samen met Christiaan de Vries in 'Investeren in D66' zijn ideeën op papier over wat er aan D66 zou moeten verbeteren. Nu krijgt hij de kans om die ideeën in de praktijk te brengen.

Of Schouw zijn ambities ook zal kunnen realiseren, is nog maar de vraag, want bij de presentatie van de begroting in 2000 wordt duidelijk dat de partij zich weer eens in een moeilijke financiële situatie bevindt. D66 is niet meer in staat om een voldoende groot campagnebudget bij elkaar te sparen. Penningmeester Van Lente, die op het najaarscongres in 2000 zal vertrekken, voorspelt dat de partij in grote financiële problemen zal komen als het ledental zo laag blijft als het is.²⁰⁵ De laatste vijf jaar heeft D66 25% van haar leden verloren en de toekomst voorspelt weinig goeds. De verkiezingscampagne van 1998 kostte in totaal 1,5 miljoen gulden en voor

de volgende campagne in 2002 zal minimaal zoveel nodig zijn. Campagne voeren met louter en alleen amateurs en vrijwilligers is niet meer mogelijk. Ook D66 heeft een professionele campagne nodig, met reclamespotjes op radio en televisie en een interactieve internetsite. D66 zelf heeft daarvoor echter geen geld. Daarom worden vanuit het hoofdbestuur voorstellen gedaan voor een 'kandidaatgerichte campagne'. Van Lente stelt voor om met kandidaatgebonden budgetten te gaan werken, waarbij de partij een basisbedrag betaalt voor de individuele campagnes van kandidaten en de kandidaat vrij is om zelf meer geld binnen te halen en daarmee zijn of haar campagneactiviteiten te financieren.²⁰⁶ Dit idee is geïnspireerd door de gang van zaken in de Verenigde Staten, waar kiezers hun kandidaten financieren en de budgetten worden vergoed door externe financiering.

Het Democratisch Perspectief

Sinds de verkiezingen van 1998 worden zowel binnen als buiten D66 hevige discussies gevoerd over de identiteit van de partij danwel het gebrek daaraan. Dergelijke discussies via mailinglijsten, de bladen en conferenties over de identiteit en de koers van D66 onderstrepen het belang van een duidelijk richtsnoer. Intern straalt D66 een groot zelfvertrouwen uit en hoewel zelfvertrouwen de basis is voor succes, is het juist het succes dat uitblijft. Zes jaar nadat de partij aan de macht is gekomen is ze er nog steeds niet in geslaagd de inhoudelijke boodschap te herdefiniëren. Op het najaarscongres in 1999 doet partijleider De Graaf dan ook een poging om duidelijk te maken waar D66 volgens hem voor staat. D66 staat voor 'zelf kiezen':

'Ik geloof dat dat de essentie van D66 is: mensen ruimte geven voor een bewuste keuze. Bewust kiezen voor de vrijheid om zelf verantwoordelijk te zijn, zeggenschap te hebben over de koers van je leven. Dat bepaalt de harde kern van ons politiek handelen.' Mensen moeten D66 associëren met individuele keuzevrijheid. (...)

Op dit moment is er voor veel mensen geen keuzevrijheid. Arbeidsongeschikten hebben geen keuze als ze alleen maar een uitkering krijgen in plaats van ondersteuning om weer aan het werk te komen. Jonge vaders en moeders hebben geen echte keuzevrijheid om werk met een gezin te combineren als er geen deeltijdrecht bestaat of zorgverlof of als kinderopvang te duur is of niet eens beschikbaar. Oudere werknemers hebben niet de vrije keuze om door te werken na hun 65^e, omdat we in Nederland dan de deur dichtgooien. Bejaarden kunnen niet kiezen voor de zorg die ze nodig hebben, omdat de wachtlijsten voor thuiszorg of verpleeghuis te lang zijn. En kinderen krijgen niet eens de kans om in het leven iets te kunnen kiezen als ze op een te grote school te weinig aandacht krijgen en achterstanden nooit meer kunnen inhalen.²⁰⁷

De discussies over de identiteit van D66 resulteren in een tweetal documenten. De eerste verschijnt reeds eind oktober 1998. Het hoofdbestuur presenteert dan een zogenoemde 'centrale boodschap': een kort manifest dat weergeeft waar D66 voor staat, een visie die aangeeft wat typisch D66 is. Na de reeds genoemde voorstellen van het hoofdbestuur om de partijorganisatie te verbeteren, moet het Democratisch Perspectief, zoals het manifest heet, de herkenbaarheid en de duidelijkheid van de partij vergroten. De centrale boodschap van D66 bevat acht punten waar D66 voor staat:

'Liberaal: een samenleving waarin de burgers mondig zijn en zelf keuzes kunnen maken.

Duurzaam: een samenleving die duurzaam is en waarin een balans tussen ecologie en economie voorop staat.

Sociaal: een samenleving waarin zorg en onderwijs voor iedereen toegankelijk zijn en armoede geen kans krijgt.

Internationaal: een samenleving die met een open oog en solidair in de wereldgemeenschap staat.

Radicaal-democratisch: een democratische rechtstaat gebaseerd op open, rationele en toetsbare besluitvorming, een samenleving waarin machtsuitoefening gecontroleerd wordt.

Non-dogmatisch (pragmatisch): D66 is ongebonden. Niet de dogma's maar de argumenten tellen.

Participatief: D66 daagt mensen uit om vanuit de eigen achtergrond actief vorm te geven aan de samenleving. D66 investeert in mensen.

Toekomstgericht: D66 durft daarvoor onorthodoxe en creatieve keuzes voor de toekomst te maken.²⁰⁸

Het tweede document dat verschijnt is zonodig nog belangrijker. Waar D66 anno 2000 voor staat moet blijken uit de zogenoemde 'doelverklaring' met de titel 'Uitgangspunten van de Democraten'. Als uitvloeisel van een motie van Opschudding, waarin het hoofdbestuur werd opgeroepen een 'basisdocument' op te stellen, heeft de 'Commissie Identiteit' de opdracht gekregen een opzet te maken voor een dergelijk basisdocument. Niet een actiegericht document, maar een document dat kan dienen als basis voor het handelen in D66. Dit heeft geresulteerd in een doelverklaring die op 26 september, aan de vooravond van het millenniumcongres, de rode draad is tijdens een politiek podium over de identiteit van D66. Op het voorjaarscongres in 2000 wordt de doelverklaring door het congres unaniem aangenomen.²⁰⁹

De doelverklaring bevat geen nieuwe inzichten, analyses of speerpunten van beleid. De doelverklaring bevat de kernwaarden die al vanaf 1966 deel uitmaken van het gedachtegoed van D66 en nu voor het eerst kernachtig worden samengevat in een hanteerbaar document, dat weliswaar geen beginselprogramma mag heten, maar het eigenlijk wel is.

'D66 stelt de mens centraal: vrij, betrokken, gelijkwaardig en mondig. Wij streven naar een democratische, duurzame en open samenleving, waarin individuele vrijheid even vanzelfsprekend is als sociale cohesie; een samenleving waarin burgers verantwoordelijkheid willen en kunnen nemen voor zichzelf en hun omgeving; een samenleving waarin arbeid, persoonlijke ontwikkeling, vrije tijd en zorg goed te combineren zijn. D66 wil actief kansen scheppen voor mensen om hun talenten te benutten en hun kennis toe te passen. D66 heeft vertrouwen in de beslissingen die mensen nemen over wat hen aan het hart gaat.

D66 bedrijft praktische en resultaatgerichte politiek vanuit haar idealen, zonder blauwdruk of dogma's. Maatschappelijke besluitvorming moet toetsbaar en transparant zijn. D66 is vooruitstrevend en wil maatschappelijke ontwikkelingen benutten om aan zo'n samenleving te bouwen; grenzen hebben daarbij geen betekenis.

D66 wil mensen blijvend in staat stellen hun eigen keuzes te maken. Dat is ons democratisch perspectief, dat noemen wij sociaal-liberaal.²¹⁰

Naamswijziging?

Bij zijn afscheid als partijvoorzitter in 1979 zei Jan Glastra van Loon:

'Onze naam heeft twee bestandsdelen. Het eerste is bepalend voor ons politieke gezicht, het andere geeft, lijkt het, alleen maar onze leeftijd aan. Wie het zo ziet, maakt in mijn ogen een grote vergissing. 1966 duidt niet alleen op ons geboortjaar en geeft ons niet alleen een optische herkenbaarheid in de vorm van een karakteristiek embleem. Het verwijst ook naar een periode die een waterscheiding is geworden in de politiek, een tijd van geestelijke, maatschappelijke en politieke vernieuwing.'²¹¹

Glastra van Loon behoort tot de generatie die aan de wieg stond van D66 (toen nog D'66) en voor wie de naam van de partij inderdaad symbool staat voor de ideeën en de houding van de Democraten en die het jaar 1966 als oorsprong hebben. Anno 2000 wordt D66 echter geleid door een hele nieuwe generatie D66-kopstukken, mensen die net waren geboren toen de eerste generatie Democraten hun partij oprichtte. Uit de manifestatie van Opschudding is reeds gebleken dat deze nieuwe generatie zich minder verbonden voelt met de oorspronkelijke gedachten achter D66. Deze nieuwe D66'ers zijn dan ook gemakkelijker te bewegen tot het nadenken over maatregelen als het veranderen van de partijnaam na een verkiezingsnederlaag.

Al na het verlies bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 1998 gaan er binnen de partijtop stemmen op om de naam van de partij te veranderen. Binnen het dagelijks bestuur circuleert de naam 'Vrijzinnig Democratische Partij (VDP)'.²¹² Speculaties over een op handen zijnde naamswijziging krijgen een nieuwe impuls als

Thom de Graaf op het voorjaarscongres in 2000 suggereert dat het '66' van D66 uit de partijnaam zou moeten verdwijnen. 'Wij heten naar een moment, een inspiratie uit de vorige eeuw. Maar 1966 is lang geleden. (...) *What's in a name?* Misschien moeten we dat 66 maar een beetje gaan vergeten. Democraten van deze eeuw, dat zijn we. En dat gaan we ook benadrukken. Niet oud links, niet nieuw rechts, maar onafhankelijk: Democraten.'²¹³ De suggestie van De Graaf is meer dan een gedachtespinsel van de fractievoorzitter, zo blijkt op datzelfde congres uit de rede van partijvoorzitter Schouw: 'We zijn in 1966 opgericht en dat was een startpunt, maar niet tot in lengte van dagen een referentiepunt. De referentie is niet een jaartal, 1966, maar de referentie is inhoud, dus democraten.'²¹⁴

Ondanks de speculaties besluit het hoofdbestuur toch vast te houden aan de partijnaam D66. Wel wordt besloten een geheel nieuwe huisstijl in te voeren, met als opvallendste verandering een vernieuwd partijlogo. Bij de verkiezingen van 2002 heet de partij van beoogd lijsttrekker De Graaf dus gewoon Democraten 66. Of dat de uitslag zal beïnvloeden, is de vraag, want alleen een simpele wijziging van logo en huisstijl zal de Democraten niet helpen om het bestaansrecht van hun partij opnieuw te definiëren en overtuigend voor het voetlicht te brengen.

Toekomst in eigen hand

Vanaf begin 2001 zijn alle ogen in de partij gericht op de voorbereiding van de verkiezingen in 2002. Simone de Waard wordt aangewezen als campagneleider, maar haar rol zal beperkt blijven tot organisatorische en logistieke zaken. Mike Ackermans wordt als politiek strateeg naast De Waard aangesteld. Onder leiding van Michiel Scheffer wordt het nieuwe verkiezingsprogramma geschreven. De periode tot mei 2002 is cruciaal voor D66. Het is hard nodig om de partij een herkenbaar en vernieuwend gezicht te geven. Onder het motto 'Koersen op vernieuwing' wordt op het voorjaarscongres in mei 2001 dan ook het startschot gegeven voor de vorming van 'de nieuwe agenda van D66'.

'Toekomst in eigen hand', zo heet het nieuwe verkiezingsprogramma voor de periode 2002-2006. Een betere titel hadden de Democraten niet kunnen bedenken. De Democraten hebben hun eigen toekomst immers eveneens in eigen hand. 'Toekomst in eigen hand' is geen hemelbestormend of radicaal programma, maar wel een programma met een sterke liberale component. Het valt op door de vorm: kort en bondig, met algemene inleidingen bij de hoofdstukken gevolgd door concrete programmapunten. In het nieuwe programma staat de vrijheid van mensen om hun eigen keuzes te maken centraal. Een oud D66-thema, maar deze keer prominent op de voorgrond geplaatst en waarbij wordt uitgegaan van de vrije keuze van mensen om hun eigen stijl, hun eigen waarden en hun eigen relaties te kiezen, in verantwoordelijkheid voor henzelf en anderen en met respect voor andersdenkenden.

‘Wat het beste voor ons is, bepalen we tegenwoordig zelf. Centrale oplossingen zijn niet meer van deze tijd. Voor D66 is het vanzelfsprekend dat je invloed hebt op de zaken die je aangaan. En dat is niet alleen een geldkwestie. Het is vooral een manier van denken. (...)’

Iedereen moet zijn keuze kunnen maken. In een veilig klimaat. Een andere opvatting of levensovertuiging is prima, maar nooit ten koste van een bepaalde groep.²¹⁵

D66 wil de scholen teruggeven aan de ouders, leerlingen en leerkrachten, de gezondheidszorg terug aan patiënten, dokters en verpleegkundigen en de televisie aan de programmamakers. Minder bemoeienis van de overheid en meer verantwoordelijkheid voor de betrokkenen zelf. Voor de overheid is daarbij een terughoudende rol weggelegd en D66 pleit daarbij voor niets minder dan ‘een nieuwe overheid’.

‘Een nieuwe overheid. Niet meer of minder, maar anders. Een overheid die doet wat ze moet doen, die begrijpt dat ze geen doel op zichzelf is. Dat regels er niet zijn voor de regels. Een nieuwe overheid die ook begrijpt dat oogluikend bestuur geen vrijbrief mag zijn voor verkeerde besluiten. Laat staan voor gebrek aan durf! Moed en duidelijkheid in het bestuur van Nederland. En wie meebeslist, is medeverantwoordelijk. (...)’

De nieuwe overheid moet zorgen voor voldoende geld, garanties bieden voor gelijke kansen en toezicht houden op kwaliteit. En verder is zij de regisseur: geeft ruimte aan initiatieven, stimuleert vernieuwing en brengt partijen bij elkaar.²¹⁶

Die nieuwe overheid moet worden afgedwongen, onder meer door mensen hun eigen vertegenwoordigers en bestuurders te laten kiezen en hen te voorzien van voldoende democratische middelen om hun bestuurders ter verantwoording te roepen. In ‘Toekomst in eigen hand’ worden op deze manier bekende D66-items als het districtenstelsel en het referendum op een slimme wijze verpakt in een boodschap die niet het ‘wat willen we’ maar het ‘waarom willen we het’ vooropstelt.

Vanzelfsprekend staan de belangrijkste actuele politieke vraagstukken centraal in het programma. Onderwijs, zorg en veiligheid worden alom gezien als de belangrijkste verkiezingsthema's. Daarnaast is een prominente plaats ingeruimd voor het dilemma van economische welvaart en milieu, schaarste en leefbaarheid.

Op het najaarscongres op 17 november 2001 wordt Thom de Graaf volgens verwachting met een grote meerderheid van stemmen tot lijsttrekker gekozen. En hoewel de sfeer op het congres uitstekend is en de partij haar best doet om zelfvertrouwen uit te stralen, zit D66 voor de aanstaande verkiezingen met een levensgroot probleem: de achtereenvolgende uitslagen bij de Provinciale-Statenvierkiezingen in 1995, de Tweede-Kamerverkiezingen in 1998 en de Europese verkiezingen in 1999, alsmede de opiniepeilingen gedurende de regeerperiode van het tweede paarse kabi-

net (zes zetels eind 2001), tonen aan dat D66 steeds minder kiezers weet aan te trekken. Kort voor het begin van de campagne staan de Democraten op acht zetels in de opiniepeilingen.

Gemeenteraadsverkiezingen

Begin februari 2002 komen liefst drie onderzoeksbureaus met de meest recente cijfers uit de opiniepeilingen. Ondubbelzinnig wordt duidelijk dat deze peilingen met de nodige korrels zout genomen moeten worden. De verschillen zijn groot. Terwijl het NIPO een nek-aan-nekrace voorspelt tussen PVDA en VVD (beide gepeild op 37 zetels), gaapt er volgens bureau Interview een gat van liefst twaalf zetels tussen de twee huidige coalitiepartners. De nieuwe partij Leefbaar Nederland haalt volgens het NIPO vijftien zetels, Interview gunt de nieuwe partij twintig zetels. Kortom, de uitslag op 15 mei is zó ongewis, dat zelfs de onderzoeksmethodieken van gerenommeerde en ervaren onderzoeksbureaus het laten afweten.

In de opsomming van de opiniecijfers in de meeste kranten ontbreken de cijfers voor D66. Dat is op zich al verontrustend, want illustratief voor de sterk afgenomen belangstelling van de media voor de Democraten, maar des te verontrustender is de verkiezingsuitslag die voor de Democraten wordt voorspeld. Volgens de meest recente peiling zou D66 acht zetels in de Tweede Kamer krijgen.

De uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen op 5 maart laat voor D66 een gemengd beeld zien. In sommige gemeenten verliest de partij een beetje, in andere gemeenten wint ze iets. Over het geheel genomen verliest D66 echter en zakt de partij van 4,9% in 1998 naar 4,3% in 2002.²¹⁷ In raadszetels betekent dat een daling van 332 zetels in 1998 naar 278 in 2002 (min 54). De partij heeft in slechts de helft van de 496 gemeenten aan de verkiezingen deelgenomen. Er zijn ook gemeenten waar D66 een opmerkelijke winst boekt. In Zoetermeer stijgt de partij van 9,4% naar 17,5%, in Hilversum van 5,8% naar 10,7% en in Leiden van 10,9% naar 13,5%. In de verkiezingsuitslag is nauwelijks een landelijke trend waar te nemen. Partijen behalen heel wisselende resultaten. Partijen die in ene gemeente winnen, verliezen (soms fors) in een andere en andersom. Dit zou een indicatie kunnen zijn dat de lokale verkiezingen meer dan in het verleden ook lokaal georiënteerd zijn. Meest opvallend in de uitslag is de sterke opkomst van de lokale partijen die onder de naam 'leefbaar' meedoen. Met name in Rotterdam staat de lokale politiek op z'n kop, nadat Leefbaar Rotterdam onder leiding van Pim Fortuyn liefst eenderde van de stemmen heeft weten te vergaren. Deze politieke aardverschuiving mag als een indicatie worden gezien voor de uitslag op 15 mei.

Tweede-Kamerverkiezingen

'Met onze rol in het ontstaan van de paarse coalitie lieten wij een lang gekoesterde wens in vervulling gaan. Een andere coalitie dan alleen met en door het CDA. Een voor Nederland vernieuwende regering, die op een andere manier kon werken, problemen praktisch aanpakken, mensen meer vrije keuze geven, de Nederlandse samenleving moderniseren.

Het ging lang goed maar het laatste jaar kwam er de klad in, de aantrekkingskracht was verdwenen. De *seven-year-itch* in een bijzondere driehoeksverhouding. Het is niet anders. Nederland is toe aan een nieuwe keuze en ook nu is weer een sterk D66 noodzakelijk. (...)

We vechten voor tien of meer zetels. Het kan en het moet! Want zonder D66 lukt het niet in Nederland!³

Met deze woorden van lijsttrekker Thom de Graaf start op 19 april de verkiezingscampagne van D66. Met de leus 'Maak het verschil' voert D66 campagne om duidelijk te maken waarom de kiezers op D66 moeten stemmen. Maar het zal allemaal anders lopen dan voorzien. De aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen is de meest bizarre in de Nederlandse naoorlogse geschiedenis.

Op 16 april, vier weken voor de verkiezingen, dient minister-president Kok plotseling het ontslag van zijn kabinet in. Het kabinet, de premier voorop, trekt de ultieme conclusie uit het langverwachte rapport van het NIOD over de val van de VN-enclave Srebrenica tijdens de oorlog in Bosnië-Herzegovina in 1995. Opnieuw haalt een tweede kabinet van dezelfde signatuur niet de eindstreep. Tot de verkiezingen zal het kabinet in demissionaire status aanblijven.

De aankomende verkiezingen zijn de meest ongewisse sinds tijden. Uit kiezersonderzoek vlak voor de gemeenteraadsverkiezingen blijkt dat de Nederlanders hun 'buik vol hebben van paars'.²¹⁸ 55% van de kiezers wil een andere coalitie. Scoorde de paarse coalitie in 1998 nog een 6,8 als rapportcijfer, nu nog maar een 5,3. Toen was 33% voor een tweede paars kabinet, nu nog maar 8%. De opiniepeilingen laten voor de coalitiepartijen PVDA en VVD een steeds groter verlies zien. De verkiezingscampagne van D66 lijkt aan te slaan. De Democraten, die op het dieptepunt nog maar op vijf zetels in de peilingen stonden, stijgen weer gestaag, maar een verlies lijkt onafwendbaar. Leefbaar Nederland is na de breuk met lijsttrekker Pim Fortuyn sterk teruggevallen, maar Fortuyn zelf koerst met zijn Lijst Pim Fortuyn (LPF) af op een enorme zege (18 tot 22 zetels voor de LPF wordt voor mogelijk gehouden). De opmars van de LPF lijkt niet te stuiten. De populaire en charismatische antipoliticus heeft in korte tijd een enorme achterban weten te verwerven en is daarmee een reële bedreiging geworden voor de positie van de bestaande partijen. Fortuyn mobiliseert met name rechtse kiezers op thema's als de weerstand tegen de multiculturele samenleving en de toevloed van buitenlanders, het breed gedragen wantrouwen jegens de overheid en de bestaande politieke partijen alsook het vermeende gebrek aan daadkracht van het paarse kabinet om de problemen in de publieke sector op te

lossen. Opiniepeilingen voorspellen dat de LPF op 15 mei 17 tot 23 zetels kan halen. Op 6 mei voorspelt Bureau Intomart zelfs dat de LPF mogelijk de grootste partij wordt en lijsttrekker Fortuyn minister-president.

Diezelfde dag wordt Pim Fortuyn doodgeschoten. Bij het verlaten van een radiostudio in Hilversum wordt de lijsttrekker door een milieuactivist vermoord. Nederland is verbijsterd. Vriend en vijand van de controversiële politicus reageren geschokt op de gewelddadige dood van de man die voorbestemd leek om de Nederlandse politiek op z'n kop te zetten.

Direct na de moord op Fortuyn wordt de verkiezingscampagne stopgezet. Er wordt overwogen om de verkiezingen uit te stellen, maar het kabinet besluit in overleg met de LPF om de datum van 15 mei te handhaven. Als die avond de uitslag van de verkiezingen bekend wordt, ziet het politieke landschap van Nederland er geheel anders uit. Het CDA wordt met 43 zetels de grootste partij en de LPF wordt met 26 zetels in één klap de tweede partij van Nederland. De PVDA (van 45 naar 23 zetels) en de VVD (van 39 naar 24) lijden ongekende verliezen. Ook D66 lijdt een gevoelig verlies. De Democraten worden gehalveerd en houden zeven zetels over.

Naar aanleiding van het verlies van D66 stelt lijsttrekker De Graaf tijdens de eerste vergadering van de fractie in de nieuwe samenstelling zijn positie als fractievoorzitter ter beschikking. De fractie vraagt hem echter om aan te blijven.²¹⁹

Of er op basis van de verkiezingsuitslag een stabiele coalitie gevormd kan worden, is zeer onzeker. In zijn advies aan de Koningin adviseert De Graaf de benoeming van een CDA-informateur, waarbij nadrukkelijk wordt gesteld dat D66 er de voorkeur aan geeft dat de Tweede Kamer in een openbaar debat een informateur voordraagt.

'Hoewel er op dit moment sprake is van een instabiel politiek klimaat en vele vraagstukken, waaronder de noodzaak van democratische vernieuwing, tot een oplossing moeten worden gebracht, is er geen reden voor bijzondere voorzieningen zoals een interim- of zakenkabinet. Wel is het gewenst dat zo spoedig mogelijk een kabinet aantreedt dat steunt op een ruime meerderheid in de Tweede Kamer. De fractie van D66 is er voorstander van dat de Tweede Kamer direct in een openbaar debat een informateur voordraagt. Nu voor een dergelijk debat onvoldoende steun in de Kamer lijkt te bestaan, moge ik U verzoecken reeds nu een informateur aan te wijzen. Deze zou afkomstig kunnen zijn uit de grootste partij. De informateur zou de mogelijkheden dienen te onderzoeken van een kabinet van CDA, Lijst Pim Fortuyn en de VVD. Het komt mij voor dat uit de verkiezingsuitslag geen andere werkbare combinatie kan worden afgeleid.'²²⁰

D66 zal van deze nieuwe coalitie geen deel uitmaken. Na acht jaar regeringsverantwoordelijkheid gaan de Democraten weer oppositie voeren.

Sociaal-liberale partij

De totstandkoming van het eerste paarse kabinet in de zomer van 1994 betekent de definitieve doorbraak van de macht van het CDA, dat decennialang vanuit het midden van het politieke spectrum de verdeling van de macht bepaalde. Voor het eerst sinds de invoering van het algemeen kiesrecht in 1917 worden de confessionelen buiten de regering gehouden. De totstandkoming van het paarse kabinet betekent dat alle partijen gelijkwaardig zijn en geen enkele partij meer als vanzelfsprekend aan de macht deelneemt. Ook het CDA is gewoon een van de mogelijke partners bij coalitievorming. De vorming van de paarse coalitie bevestigt daarmee de emancipatie van de andere partijen ten opzichte van het CDA.

Sommigen beweren dat D66 na het bereiken van deze doelstelling geen bestaansrecht meer heeft en zichzelf kan opheffen. Anderen bestrijden de verdienste van D66 door te stellen dat de totstandkoming van het paarse kabinet de politieke onduidelijkheid juist heeft vergroot. Zo noemen Van Praag en Brants het paarse kabinet 'prototypisch voor het in verwarring brengen van het electoraat: waarin onderscheiden de oude antagonisten zich nog van elkaar?'²²¹ Maar hoezeer de concurrerende partijen en anderen ook hebben geprobeerd de relevantie van het paarse kabinet te relativeren en de invloed van D66 in dit proces te bagatelliseren, feit blijft dat de Democraten een cruciale rol hebben gespeeld bij het afdwingen van een unieke regeringscombinatie. Waar een kleine partij groot in kan zijn – D66 lost met de totstandkoming van de paarse coalitie een 35 oude belofte in: de definitieve herstelling van de partijpolitieke verhoudingen in Nederland. De totstandkoming van het eerste paarse kabinet is wellicht het belangrijkste wapenfeit uit 35 jaar D66.

Niets lijkt een succesvolle regeerperiode voor D66 in de weg te staan. Maar het loopt anders. Al snel beginnen de problemen. D66 bevindt zich met haar genuanceerde, sociaal-liberale opvattingen midden tussen de twee veel grotere coalitiepartners PVDA en VVD. Het eerste paarse kabinet is een samenwerking tussen de sociale PVDA en de liberale VVD, samengebracht door D66. Een sociaal-liberaal kabinet dus, in feite een 'groot-D66'. En, zoals Hans van Mierlo het eens verwoordde, rood is tegen een paarse achtergrond goed zichtbaar, blauw eveneens, maar paars tegen een paarse achtergrond valt weg. En dat is precies wat de Democraten overkomt: ze zijn niet zichtbaar in het kabinet dat ze zo succesvol tot stand hebben gebracht.

Daar komt bij dat de partij er zelf bijzonder weinig aan doet om zichzelf wel zichtbaar te maken. De genoemde kleurenanalyse mag dan van Van Mierlo afkomstig zijn, juist hij is tijdens de regeerperiode van het eerste paarse kabinet van mening dat D66 zich niet zelfstandig dient te profileren, maar dat de toegevoegde waarde van D66 zal blijken uit de inbreng van de partij in het kabinet. Hij brengt de toenmalige fractievoorzitter Gerrit-Jan Wolffensperger daarmee in een lastige positie. Wolffensperger ziet zich gedwongen om zich loyaal achter het kabinetsbeleid te scharen, terwijl hij zelf van mening is dat de partij nadrukkelijker haar eigen gezicht moet laten zien. Alleen op die manier zullen de Democraten de kiezers er na vier

jaar opnieuw van kunnen overtuigen om op hun partij te stemmen. Hoewel D66 in beginsel een uitgesproken voorstander is van een dualistisch politiek bestel, waarbij de fracties van regeringspartijen het beleid van het door hun gesteunde kabinet objectief en zakelijk beoordelen, komt van dit dualisme gedurende het eerste paarse kabinet weinig terecht.

De keuze voor deze strategie is even verklaarbaar (het is de uitdrukkelijke wil van partijleider Van Mierlo) als onbegrijpelijk. D66 bevindt zich in de paarse coalitie in een middenpositie, een positie waarin het moeilijk is om (gematigde) standpunten goed voor voetlicht te brengen. Daarnaast bezit D66 niet bepaald departementen waarop de partij zich kan profileren.

Ondertussen krijgen de kiezers langzaam maar zeker het idee, enthousiast gevoed door zowel PVDA als VVD, dat deze twee partijen het eigenlijk ook wel zonder D66 afkunnen. De coalitiepartners verwijzen kleinerend naar D66 als 'junior partner', die er bij de besluitvorming eigenlijk niet aan te pas komt. Of dit nu waar is of niet, doet er in feite niet toe. In de politiek gaat het vaker om beeldvorming dan om wat waar is en in dit geval pakt de beeldvorming voor D66 slecht uit.

In 1994 is D66 een grote partij geworden, althans, in electoraal opzicht. De groei van de partijorganisatie is achtergebleven. De nieuwe rol en verantwoordelijkheden van een partij met 24 Kamerzetels en regeringsverantwoordelijkheid vragen om een meer professionele organisatie. Het proces dat in 1993 met 'Nieuwe Lijnen' is ingezet, is een soort continu proces dat in 1995 resulteert in het rapport 'Ruimte voor politiek'. Hierin staan de uiteindelijke voorstellen voor de wijziging van de partijorganisatie na een langdurige discussie. Het stimuleren van de discussie wordt hierin als hoofdtaak van het bestuur benoemd. Een meerjarenplanning, politieke podia en een kennis- en kundebank moeten ervoor zorgen dat het beeld van D66 als ideeënpartij wordt versterkt, mede om de concurrentie met andere partijen en organisaties als *one issue*-bewegingen aan te kunnen. Het congres schaarde zich eind 1995 achter de voorstellen, maar pas na de millenniumwisseling zal het tot de noodzakelijke veranderingen komen.

Na de gemeenteraadsverkiezingen in 1998 laait de discussie over de professionalisering van D66 opnieuw op, dit keer in rechtstreeks verband met de toekomstige rol van D66. Het verlies dat in dat jaar wordt geleden heeft grote gevolgen voor de organisatie, het kader en de financiën. Er lijkt een cultuuromslag op komst te zijn. Het hoofdbestuur erkent de noodzaak 'afscheid te nemen van een tijdperk waarin ons idealisme amateuristisch vorm kreeg'. De omvorming van D66 naar een professionele organisatie wordt het 'millenniumprobleem' van D66 genoemd.

De toekomst van D66 hangt volgens het zittende hoofdbestuur af van twee zaken: de ideeënvorming en de professionalisering van de organisatie. Het bestuur streeft naar een eenvoudiger en slagvaardigere organisatie, een kleiner hoofdbestuur (wordt: landelijk bestuur), betere structurering van de interne communicatie, invoering van een partijreferendum en de focus op ideeënvorming. De commissie-Tommel constateert eind 1999 dat meer dan tweederde van de leden geen gebruik

maakt van het *one-man-one-vote*-systeem bij interne verkiezingen. Hierdoor is de democratische legitimatie gering. Verbeteringen worden voorgesteld. De plannen gaan wel gepaard met financiële problemen. Deze lijken structureel, waarbij perioden van herstel worden gevolgd door forse aanslagen op de begroting als gevolg van dure verkiezingscampagnes.

Tijdens het millenniumcongres gaat de organisatie op de helling. Behalve de eerdergenoemde voorstellen worden de regiohoofdbestuursleden geschrapt, lokaal lidmaatschap ingesteld en niet-territoriale afdelingen mogelijk gemaakt. De begrotingsproblemen zijn bepalend voor de vraag of de wijzigingen ook in de praktijk worden doorgevoerd.

Begin jaren negentig lijkt het beter te gaan met de financiën van de Democraten. De jaarrekening over 1991 vertoont een overschot door een groeiend aantal leden en het niet evenredig verhogen van de uitgaven. De begroting voor 1992 is florissant dan voorgaande jaren: meer leden, meer inkomsten, er is zowaar ruimte voor nieuw beleid.²²² Maar door hoge uitgaven voor verkiezingscampagnes en wederom teruglopende inkomsten door een langzaam dalend ledental komt de partij eind jaren negentig opnieuw in financiële nood. Opnieuw gaat het mes in de uitgaven. Potentiële Tweede-Kamerleden zullen zelfs hun eigen verkiezing moeten gaan financieren, zo wordt aangekondigd. De financiële perikelen lijken een *never ending story* voor de Democraten.

De leiderschapswisseling in 1997 is slecht geregisseerd en de keuze voor Borst is een ongelukkige. Veel keuze was er echter niet. Gerrit-Jan Wolffensperger had de potentie noch de ambitie om zich te ontwikkelen tot de nieuwe partijleider. Het was dan ook niet verstandig om hem in 1994 tot fractievoorzitter te kiezen, een positie die het in zich draagt dat de betrokkene de beoogde opvolger van de zittende leider is. Wolffensperger was ook door de fractie gekozen als voorzitter en niet door de Algemene Ledenvergadering tot partijleider gekozen en genoot derhalve ook niet het gezag dat een partijleider nodig heeft. Bovendien werd Hans van Mierlo tot het eind toe als de D66-leider gezien. De positie van Van Mierlo erodeert echter al snel en dit heeft een negatieve uitstraling op de partij.

Na het vertrek van Van Mierlo en het ministerschap van Borst is Thom de Graaf de onbetwiste partijleider van D66. De Graaf krijgt veel lof over hoe hij de formatie van het tweede paarse kabinet tot een goed einde brengt, als volwaardige partner te midden van ervaren politici als Jacques Wallage en Frits Bolkestein.²²³ De Graaf heeft de mogelijkheid om zich in de Tweede Kamer te profileren. De verwachting is ook dat hij D66 meer zal profileren dan Wolffensperger onder het eerste paarse kabinet heeft gedaan. Zoals gesteld heeft D66 verzuimd om de eerste paarse periode te gebruiken om zichzelf eigenstandig te profileren en voor de volgende stembusgang een nieuwe boodschap te formuleren. Bij D66 is deze boodschap in 1998 hetzelfde als vier jaar eerder: D66 wil opnieuw een paars kabinet, zij het dat zelfs tijdens de campagne van 1998 intern onenigheid bestaat over deze boodschap. Maar dat D66 te veel heeft geboogd op de totstandkoming van het paarse kabinet, is niet alleen

een conclusie die achteraf kan worden getrokken. Al vanaf 1995 is binnen de partij de roep om een duidelijker profiel, een duidelijker eigen gezicht hoorbaar, en ook buiten de partij wordt D66 getypeerd als een 'grijze muis' en 'junior partner'. Het hart van paars blijkt een zwak hart. Tijdens de regeerperiode van het tweede paarse kabinet is het niet anders.

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei 1998 haalt D66 veertien zetels, tien minder dan vier jaar daarvoor. Na de realisatie van het eerste paarse kabinet en een inhoudelijk redelijk succesvolle inbreng in dat kabinet, is die uitslag natuurlijk een morele nederlaag. Dat de verkiezingsuitslag in 1998 door veel Democraten als een klap wordt ervaren, is ook alleszins begrijpelijk. Maar in werkelijkheid wordt D66 in mei 1998 door de kiezers teruggebracht naar een niveau dat voor de sociaal-liberale Democraten een stuk realistischer is dan de 24 zetels vier jaar eerder, die als een electorale pick moeten worden beschouwd. De uitslag ligt bovendien op het niveau waarop de partij zich in de peilingen al vanaf het voorjaar van 1995 bevindt en in die zin is de uitslag geen echte nederlaag. Veel zorgwekkender is daarentegen de gestage teruggang die ná mei 1998 wordt ingezet.

D66 gaat terug naar veertien zetels en is, conform de beeldvorming bij de kiezers, nu ook getalsmatig niet meer nodig om een sociaal-liberaal kabinet te vormen. Niettemin nodigen PVDA en VVD de Democraten toch uit om aan een tweede paars kabinet deel te nemen. Hiermee wordt aangetoond dat getalsmatige verhoudingen niet per definitie doorslaggevend zijn in de politieke verhoudingen tussen partijen. Iedereen beseft dat voor een stabiele coalitie tussen PVDA en VVD óók D66 nodig is. Dit wordt nog eens extra duidelijk als de Democraten in mei 1999 besluiten om uit het kabinet te stappen, nadat in de 'nacht van Wiegel' het voor D66 zo belangrijke wetsvoorstel voor de invoering van het correctief referendum is gesneuveld. Met het vertrek van D66 komt de steun van de meerderheid van de Tweede Kamer voor het kabinet in getalsmatig opzicht niet te vervallen, maar desondanks gaat premier Kok het staatshoofd vertellen dat zonder D66 ook PVDA en VVD niet verder zullen regeren.

Het kabinet wordt gelijmd, maar de barst die de Democraten zèlf oplopen, wordt niet geheeld. Ruim tien jaar heeft D66 geijverd voor de invoering van het correctief referendum, uit alle peilingen blijkt dat een ruime meerderheid van de Nederlandse bevolking voorstander is van een referendum, maar op het moment dat één eigen-gereide VVD-senator het cruciale wetsvoorstel torpedeert, zijn het uitgerekend de Democraten die de wind van voren krijgen. Zó belangrijk was dat referendum toch ook weer niet dat de partij daarvoor de coalitie moest opblazen? En waarom werd er aanvankelijk gesproken over 'onherstelbaar beschadigd vertrouwen', terwijl de partij binnen een mum van tijd weer met de andere partijen aan tafel zat om de breuk te lijmen? Het compromisvoorstel voor een raadgevend referendum, waar de Democraten *contre-coeur* mee instemmen, wordt uitgelegd als gezichtsverlies voor D66. Het doet er weinig toe wat de ware motieven zijn om te breken en vervolgens weer te lijmen. In de beeldvorming is D66 de partij die zonder echt belangrijke

reden stoere taal uit om vervolgens op de schreden terug te keren om maar te mogen blijven meedoen.

Vanaf de nacht van Wiegel komt het niet meer goed met D66. Hoezeer de Democraten ook kunnen aantonen dat ze wel degelijk hebben bijgedragen aan de resultaten van twee paarse kabinetten, hoezeer het kabinetsbeleid ook overeenkomt met het verkiezingsprogramma van D66 en hoe hard de bewindslieden en volksvertegenwoordigers van D66 ook werken, feit is dat D66 voor de media en in het verlengde daarvan voor de kiezers nauwelijks meer een rol van enige betekenis speelt. In de verslaggeving in de media wordt D66 vaak slechts zijdelings genoemd (als ze al niet geheel ontbreekt) en de kiezers die zich niét van D66 afwenden zijn nog maar goed voor zeven Tweede-Kamerzetels.

- 170 Zie onder meer: Brants en Van Praag (1995), p.62
- 171 Zie: Brants en Van Praag (1995), p.89
- 172 Lennart van der Meulen in *Democraat*, jaargang 27, nummer 6, p.13
- 173 Evaluatie campagne 1994 d.d. 31 augustus 1994, archief D66. Zie ook: Brants en Van Praag (1995), p.64
- 174 Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur op 23 mei 1995, archief D66
- 175 Evaluatie Provinciale-Statenvierkiezingen 1995 d.d. 18 mei 1995, archief D66
- 176 Hans van Mierlo in *Democraat-campagne*, mei 1986, p.5
- 177 Idem
- 178 Penningmeester Tom Kok tijdens de vergadering van het hoofdbestuur op 11 juni 1987, archief D66
- 179 Begroting 1989, bij de notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur op 13 september 1988, archief D66
- 180 Zie: Van Holsteyn e.a. (1995)
- 181 Van Holsteyn e.a. (1995)
- 16 Interview Gerrit-Jan Wolffensperger. Zie ook: *de Volkskrant* d.d. 19 augustus 1994 en *Trouw* d.d. 22 augustus 1994
- 17 Idem
- 18 Interview Hans van Mierlo
- 19 Idem
- 20 Ibidem
- 21 Zie hoofdstuk 5
- 22 Ruimte voor politiek, Eindrapport partijorganisatie D66, februari 1995, op 19 februari 1995 door het hoofdbestuur aangenomen
- 23 Zie o.a. *NRC Handelsblad* d.d. 4 maart 1995 en *Trouw* d.d. 6 maart 1995
- 24 Zie: *de Volkskrant* d.d. 8 februari 1995 en *NRC Handelsblad* d.d. 17 februari 1995
- 25 Zie: *NRC Handelsblad* en *Trouw* d.d. 6 en 8 maart 1995
- 26 Zie: *de Volkskrant* d.d. 22 april 1995
- 27 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur en de Tweede-Kamerfractie op 20 en 21 januari 1995, archief D66
- 28 Idem
- 29 Ibidem
- 30 Gerrit-Jan Wolffensperger in *Democraat*, jaargang 27, nummer 7, p.7
- 31 Zie: *de Volkskrant* d.d. 3 en 5 december 1994 en *NRC Handelsblad* d.d. 12 december 1994
- 32 Zie o.a. *de Volkskrant* d.d. 30 november 1994
- 33 Zie o.a. *NRC Handelsblad* d.d. 28 augustus 1997
- 34 Hans van Mierlo in *Vrij Nederland*, 11 juli 1998
- 35 Idem
- 36 Meer hierover in: Van Liempt en Van Westing (2000)
- 37 Idem
- 38 Zie: Sorgdrager (1999)
- 39 In 1999 publiceert Sorgdrager 'Een verantwoordelijke minister', waarin ze terugblijkt op deze en andere kwesties tijdens haar periode als minister. (Sorgdrager, 1999)
- 40 Zie o.a. *NRC Handelsblad* d.d. 12 januari 1996
- 41 Zie o.a. *NRC Handelsblad* d.d. 28, 29 en 30 april 1998
- 42 Hans van Mierlo zegt over het ministerschap van Sorgdrager: 'Winnie heeft het moeilijk gehad. Maar je kunt niet zeggen dat iemand die is gesneuveld, geen goede soldaat is geweest.', in: *Vrij Nederland* d.d. 11 juli 1998
- 43 In *NRC Handelsblad* d.d. 25 oktober 1994 zegt Wijers al: 'Ik wil een goede minister van Econo-

Hoofdstuk 7:

- 1 Zie eindverslag Tjeenk Willink, *KHA* 1994/524-530
- 2 Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Klein en Kooistra, p.162-163
- 3 Zie: *KHA* 1994/524
- 4 Idem
- 5 Hans van Mierlo in *NRC Handelsblad* d.d. 30 mei 1994
- 6 Zie: *KHA* 1994/524 en Klein en Kooistra, p.162-163
- 7 Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Hans van Mierlo in *Trouw* d.d. 28 juni 1994
- 8 Interview Hans van Mierlo
- 9 Zie: Klein en Kooistra, p.162-163
- 10 Idem
- 11 Zie: *KHA* 1994/524-530
- 12 Zie: *KHA* 1994/524-530 en Klein en Kooistra, p.172
- 13 Zie ook: Koole (1995), p.322
- 14 Interview Hans van Mierlo
- 15 Interviews Hans van Mierlo en Gerrit-Jan Wolffensperger. Zie ook: *de Volkskrant* d.d. 1 oktober 1994

mische Zaken worden en heb absoluut niet de ambitie om de partij te leiden.'

⁴⁴ Hans Wijers in *Democraat*, jaargang 31, nummer 7, p.11

⁴⁵ Hans Wijers in het televisieprogramma 2Van-daag, zie ook: *de Volkskrant* en *Trouw* d.d. 14 juni 1997

⁴⁶ Zie o.a. Els Borst in *De Volkskrant* d.d. 5 juni 1999

⁴⁷ Interview Gerrit-Jan Wolffensperger

⁴⁸ Idem

⁴⁹ Interview Hans van Mierlo

⁵⁰ Zie: *de Volkskrant* d.d. 16 maart 1995 en *NRC Handelsblad* d.d. 7 september 1995

⁵¹ Zie: *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant* en *Trouw* d.d. 9 en 16 maart 1995

⁵² Zie: *Democraat*, jaargang 28, nummer 3, p.3

⁵³ Idem. Zie ook: *de Volkskrant* d.d. 16 maart 1995

⁵⁴ *Haarlems Dagblad* d.d. 25 november 1995

⁵⁵ Zie voor verslaggeving van het debat: *KHA* 1996/528-529 en *de Volkskrant* d.d. 1 november 1995

⁵⁶ Interview Gerrit-Jan Wolffensperger. Hierin stelt hij: 'Ik stemde daarmee in, omdat in mijn perceptie ik beter onder die motie kon staan en zo de zaak neutraliseren dan dat ik er tegen ga stemmen.'

⁵⁷ Zie interview Gerrit-Jan Wolffensperger

⁵⁸ Gerrit-Jan Wolffensperger in *Vrij Nederland*, 11 juli 1998

⁵⁹ Interview Gerrit-Jan Wolffensperger. Hierin zegt hij: 'Ik ben niet als een blok voor Winnie Sorgdrager gaan staan omdat ik wist wat er werkelijk gebeurd was. Ik wilde mijn minister terwille komen, maar aan de andere kant moest ik toegeven dat op grond van de mij ter beschikking staande gegevens er iets niet goed gegaan was in de affaire Van Randwijck, ziedaar het dilemma.'

⁶⁰ Idem

⁶¹ Zie voor verslaggeving over het Kamerdebat onder meer *KHA* 1996/528-529, en *de Volkskrant*, *Trouw* en *NRC Handelsblad* d.d. 1 november 1995. In januari 1996 krijgt het debat nog een staartje als de Tweede Kamer Sorgdrager verwijt tijdens het debat in oktober informatie te hebben achtergehouden. Sorgdrager weet de Kamer van het tegendeel te overtuigen.

⁶² Interview Gerrit-Jan Wolffensperger

⁶³ *de Volkskrant* d.d. 1 november 1995

⁶⁴ *Trouw* d.d. 2 november 1995

⁶⁵ *NRC Handelsblad* d.d. 24 november 1995

⁶⁶ *Trouw* d.d. 22 november 1995

⁶⁷ De term wordt het eerst gebruikt door PVDA-fractievoorzitter Wallage. Zie *NRC Handelsblad* d.d. 24 november 1995

⁶⁸ Gerrit-Jan Wolffensperger in *de Volkskrant* d.d. 28 november 1995

⁶⁹ Gerrit-Jan Wolffensperger in *NRC Handelsblad* d.d. 18 november 1995

⁷⁰ Laurens-Jan Brinkhorst in *de Volkskrant*, 25 november 1995

⁷¹ Eddy Schuyer in *Democraat*, jaargang 28, nummer 4, p.3

⁷² Hans van Mierlo in *Democraat*, jaargang 28, nummer 5, p.4

⁷³ Interview Gerrit-Jan Wolffensperger

⁷⁴ Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur en de Tweede-Kamerfractie op 12 en 13 januari 1996, archief D66

⁷⁵ Idem

⁷⁶ Ibidem

⁷⁷ Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur en de Tweede-Kamerfractie op 17 en 18 januari 1997, archief D66

⁷⁸ Zie: *NRC Handelsblad* d.d. 24 november 1995

⁷⁹ Zie: *Democraat*, jaargang 29, nummer 4, p.14

⁸⁰ Brief van het hoofdbestuur aan de afdelings- en regiobesturen d.d. 23 oktober 1996, archief D66

⁸¹ Partijvoorzitter Vrijhoef laat zich ontvallen dat hij Wolffensperger niet ziet zitten als lijsttrekker. Jan Vis beaamde dit publiekelijk. Deze uitspraak leidt tot een incident waarbij Van Mierlo het voor Wolffensperger opneemt. Zie verder: *De Volkskrant* en *Trouw* d.d. 28 juli 1995 en *NRC Handelsblad* d.d. 31 juli 1995

⁸² Tom Kok in *Democraat*, jaargang 30, nummer 6, p.10

⁸³ Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 22 en 23 maart 1997

⁸⁴ Motie Algemene Ledenvergadering op 22-23 maart 1997, in: *Democraat*, jaargang 30, nummer 4, p.7

⁸⁵ Het staat buiten kijf dat hier sprake is geweest van een vooropgezette strategie. Partijvoorzitter Tom Kok zegt hierover in *Democraat*, jaargang 30, nummer 6, p.10: 'Het besluit van het congres inzake de opvolging van Hans van Mierlo hield in, dat wij gingen zoeken, konden voorstellen en

dat de door ons voorgestelde kandidaat zich kan opstellen als de nieuwe lijsttrekker. Dat neemt niet weg, dat formeel het congres in februari 1998 de lijsttrekker kiest uit de top 10 van de lijst.' Maar, zo voegt Kok daaraan toe, als er mensen overwegen om zich naast Els Borst kandidaat te stellen, moeten zij zich geen illusies maken. 'Laten we reëel zijn: het zal niet eenvoudig zijn voor een tegenkandidaat om te winnen.'

⁸⁶ Wolffensperger zegt hierover in een interview voor dit boek: 'Ik was bang dat het fractievoorzitterschap te zeer de veronderstelling in zich zou dragen dat ik het van Hans van Mierlo zou overnemen. Achteraf is het waar geweest dat het fractievoorzitter zijn de last op de schouders legde van de aspirant-leider. Hans van Mierlo en ik hebben dat allebei onderschat.'

⁸⁷ Zie: interview Gerrit-Jan Wolffensperger

⁸⁸ Zie: Hans van Mierlo in *Vrij Nederland* d.d. 11 juli 1998

⁸⁹ Hans van Mierlo in *Democraat*, jaargang 30, nummer 6, p.5

⁹⁰ Nadat *de Volkskrant* dit op 14 mei 1997 in de publiciteit heeft gebracht, ziet Dik zich gedwongen om bekend te maken niet beschikbaar te zijn, hetgeen in zijn ogen 'niet wil zeggen dat hij niet is gevraagd'. Zie o.a. *NRC Handelsblad* d.d. 20 mei 1997 en *de Volkskrant* d.d. 21 mei 1997

⁹¹ Interview De Graaf en Hans van Mierlo in *Democraat*, jaargang 30, nummer 6, p.5

⁹² Idem

⁹³ *Democraat*, jaargang 30, nummer 6, p.8-9

⁹⁴ Hans van Mierlo in *Democraat*, jaargang 30, nummer 6, p.5

⁹⁵ Achteraf bezien is Van Mierlo nog steeds van mening dat hij de goede beslissing heeft genomen. Zie: *Democraat*, jaargang 31, nummer 6, p.11

⁹⁶ Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 8 juni 1997, archief D66

⁹⁷ Van Mierlo in *Democraat*, jaargang 30, nummer 6, p.5

⁹⁸ Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 24 juni 1997, archief D66

⁹⁹ Els Borst in *Democraat*, jaargang 31, nummer 4, p.8 en Hans van Mierlo in *Democraat*, jaargang 31, nummer 6, p.11

¹⁰⁰ Interview De Graaf. Zie ook: *Democraat*, jaargang 30, nummer 10, p.12

¹⁰¹ Zie o.a.: *de Volkskrant* d.d. 15 en 16 december 1997, *NRC Handelsblad* en *Trouw* d.d. 16 december 1997

¹⁰² Jaarverslag hoofdbestuur over 1998 en 1^e helft 1999

¹⁰³ Zie o.a. *NRC Handelsblad* en *Trouw* d.d. 19 december 1997

¹⁰⁴ Zie: *Democraat*, jaargang 30, nummer 8, p.10

¹⁰⁵ Idem

¹⁰⁶ Michel van Hulten in *Democraat*, jaargang 30, nummer 8, p.10-11

¹⁰⁷ Idem

¹⁰⁸ NIPO d.d. 20 december 1997

¹⁰⁹ Els Borst in het *Algemeen Dagblad* d.d. 3 januari 1998. Zie ook *NRC Handelsblad* en *Trouw* d.d. 5 januari 1998

¹¹⁰ Rede gehouden door Els Borst voor de Algemene Ledenvergadering op 14 en 15 februari 1998

¹¹¹ Begroting verkiezingen d.d. 9 juni 1996, archief D66. Aanvankelijk is er een bedrag van 1 miljoen gulden beschikbaar, dit wordt later bijgesteld tot 1.153.000,-. Wijziging begroting verkiezingsfonds d.d. 30 januari 1998, archief D66. PVDA begroot 3,3 miljoen; CDA 2,1; VVD 1,5; GL 1,0; SP en kleinrechts 1,6. Zie: Van Praag en Brants (2000), p.17

¹¹² Alleen D66 en SP kopen, voor het eerst, reclametijd. D66 had 2 ton beschikbaar voor haar televisiecampagne, een bedrag dat onvoldoende was om zichtbaar te zijn, maar het campagnebudget stond niet meer toe. Zie ook: Van Praag en Brants (2000), p.31

¹¹³ Begroting verkiezingen d.d. 9 juni 1996, archief D66

¹¹⁴ Idem

¹¹⁵ Ibidem

¹¹⁶ Ewout Cassee in: Kramer e.a. (1998). Van Praag en Brants betogen dat uit het onderzoek bleek dat de partij speciale aandacht zou moeten geven aan de grote groep 'wegzwevers'. O.b.v. onderzoek werd campagne gericht op trouwe kiezers en twijfelaars, maar de 'zwevers' terughalen is volgens deze auteurs niet reëel geprobeerd. Zij bevestigen dat de centrale boodschap van de campagne 'zonder D66 geen paars' pas, een boodschap die niet uit het onderzoek is ontwikkeld. Van Praag en Brants (2000), p.27

¹¹⁷ Zie ook: Van Praag en Brants (2000), p.27

¹¹⁸ Zie o.a. *NRC Handelsblad* d.d. 27 februari 1998, *de Volkskrant* d.d. 24 januari 1998, 10 februari 1998 en 2 maart 1998

¹¹⁹ Evaluatie verkiezingscampagne 1998, bij notulen van de vergadering van het hoofdbestuur D66 op 9 mei 1998, archief D66

¹²⁰ Partijvoorzitter Tom Kok in *Vrij Nederland*, 1 augustus 1998

¹²¹ *de Volkskrant*, 5 maart 1998

¹²² Interview Thom de Graaf. Zie ook: *de Volkskrant* 16 februari 1998

¹²³ Ewout Cassee in *Democraat*, jaargang 30, nummer 7, p.7

¹²⁴ Zie: Hans van Mierlo in *Vrij Nederland*, 11 juli 1998

¹²⁵ Idem. Van Mierlo zegt hierin in een interview: 'Toen heb ik gezegd: samen uit, samen thuis, desnoods gaan we met zijn tweeën de oppositie in. Daarom heb ik me toen op de kandidatenlijst laten zetten. (...) Ik ben eigenlijk alleen op de lijst gaan staan uit loyaliteit met Els. En omdat Hans en Winnie niet op de lijst wilden.

¹²⁶ Zie: *de Volkskrant* d.d. 4 mei 1998

¹²⁷ Op 19 juni 1998 maakt Hans Wijers op een persconferentie zijn vertrek bekend. Zie verder: *Algemeen Dagblad* en *NRC Handelsblad* d.d. 19 juni 1998 en *de Volkskrant* d.d. 20 en 22 juni 1998

¹²⁸ Zie ook: Van Praag en Brants (2000)

¹²⁹ Hans Wijers in *Democraat*, jaargang 31, nummer 7, p.12

¹³⁰ Evaluatie verkiezingscampagne tijdens de vergadering van het hoofdbestuur op 9 mei 1998, archief D66

¹³¹ Het debat blijkt gunstig voor D66. NIPO onderzoek laat zien dat 49% van de kijkers vonden dat Borst het beter deed dan verwacht, verreweg de hoogste score van de deelnemers. Zie: Van Praag en Brants (2000), p.129

¹³² Zie: Van Praag en Brants (2000), p.129

¹³³ PVDA-leider Wim Kok tijdens het lijsttrekkersdebat op 5 mei 1998. Zie ook: Van Praag en Brants (2000), p.125. Kok heeft de zondag ervoor al gezegd dat wie twijfelt tussen Bolkestein en hemzelf maar op Borst moet stemmen. Zie: *NRC Handelsblad* d.d. 21 april 1998

¹³⁴ Zie: Bolkestein en Brandsma (1998), p.106

¹³⁵ Kiezersonderzoek laat zien dat het lijsttrekkersdebat een aantal potentiële GroenLinks-stemmers heeft overgehaald om D66 te stemmen.

Vlak voor het debat stond GroenLinks op 14 zetels en D66 op 11. Het optreden van Rosenmöller in het debat was te fel waardoor hij veel mensen tegen zich in het harnas joeg, terwijl de zelfverzekerde maar rustige manier van optreden van Borst juist veel waardering oogstte. Na het debat kon D66 14 zetels noteren en GroenLinks 11.

¹³⁶ Partijvoorzitter Tom Kok in *Vrij Nederland*, 1 augustus 1998: 'Hoewel we dat niet naar buiten hebben gebracht: het was voor ons ook van groot belang dat we de vierde partij van Nederland zouden blijven.'

¹³⁷ Partijvoorzitter Tom Kok in *Democraat*, jaargang 31, nummer 4, p.4

¹³⁸ Els Borst in *Democraat*, jaargang 31, nummer 4, p.8

¹³⁹ Ewout Cassee in: Kramer e.a. (1998), p.43

¹⁴⁰ Hans van Mierlo in *Vrij Nederland*, 11 juli 1998

¹⁴¹ Met name Opschudding zal naar aanleiding hiervan van zich laten spreken.

¹⁴² Onderzoek naar de stemvoorkeur van kiezers tussen najaar 1997 en de verkiezingen laat zien dat D66 lange tijd in een neerwaartse trend zit, maar dit in de campagne tijd weet om te buigen. De partij staat op 7,2 in september 1997, 3,8 in februari 1998, 4,7 in maart 1998, 5,3 in april 1998 en 6,6 in mei 1998. Zie: Van Praag en Brants (2000), p.219.

¹⁴³ Zie o.a. *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* d.d. 19 oktober 1998

¹⁴⁴ Vgl. H.J. Hofland in *NRC Handelsblad* d.d. 6 mei 1998

¹⁴⁵ Els Borst in *Democraat*, jaargang 31, nummer 4, p.8: 'Kwantitatief zijn we misschien niet nodig, maar kwalitatief wel degelijk. Een kabinet zonder D66 is geen paars kabinet.'

¹⁴⁶ Interview Thom de Graaf. Zie ook: Bolkestein en Brandsma (1998), p.109

¹⁴⁷ Zie o.a. *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* d.d. 22 mei 1998 en interview Thom de Graaf

¹⁴⁸ De Vries zal de voorwaarden van D66 uiteindelijk ook in zijn eindverslag opnemen. Zie: interview Thom de Graaf. Zie ook: Bolkestein en Brandsma (1998), p.115 en 117

¹⁴⁹ Zie: Bolkestein en Brandsma (1998), p.117

¹⁵⁰ Zie: *KHA* 1998/461

¹⁵¹ Hans van Mierlo in *Vrij Nederland*, 11 juli 1998

¹⁵² Zie: *KHA* 1998/462

- 153 Zie: *KHA* 1998/335
- 154 Interview Thom de Graaf. Zie ook: *NRC Handelsblad* d.d. 10 juli 1998
- 155 Tom Kok zegt hierover in *Vrij Nederland* d.d. 1 augustus 1998: 'Els heeft overwogen een andere post in het kabinet te nemen. Maar dat vonden we niet verstandig. Haar profiel is toch dat van de nationale huisarts. (...) We hadden graag Binnenlandse Zaken gehad. We hebben daar buitengewoon ons best voor gedaan. Maar het zat er gewoon niet in.'
- 156 Zie ook: Bolkestein en Brandsma (1998), p.132
- 157 Zie: *KHA* 1998/462
- 158 Zie ook: *Elsevier* d.d. 25 juli 1998 en *de Volkskrant* d.d. 28 juni 1998
- 159 Brief Hans van Mierlo aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal d.d. 18 augustus 1998, in *Democraat*, jaargang 31, nummer 6, p.11
- 160 Voor reacties op het vertrek van Van Mierlo, zie: *NRC Handelsblad* d.d. 8 en 9 juli 1998, *Trouw* en *de Volkskrant* d.d. 9 juli 1998
- 161 *NRC Handelsblad* d.d. 9 juli 1998
- 162 Investeren in D66, p.2
- 163 Idem, p.6
- 164 Idem, p.6-7
- 165 Zie ook: Bolkestein en Brandsma (1998), p.146.
- 166 Respectievelijk *de Volkskrant*, idem en *Trouw* d.d. 13 juni 1998
- 167 Rapport van de commissie-Kiezersband, archief D66
- 168 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 9 mei 1998, archief D66
- 169 Door de verandering, hoofdbestuur D66 augustus 1998, in *Democraat*, jaargang 31, nummer 6, katern p.1-2
- 170 Reeds op 2 juli 1999 wordt bekend dat *DiXiT* wegens een gebrek aan abonnees niet meer zal verschijnen. *DiXiT* was een uitvloeisel van het zogenaamde 'bladenplan' ('Voorstel interne media', d.d. 30 juni 1996, behandeld tijdens de vergadering van het hoofdbestuur op 1 september 1996, archief D66), dat al omstreeks 1996 is ontwikkeld maar waarvan de uitvoering nog een aantal jaren op zich liet wachten. Pas in april 1998 is besloten om het bladenplan uit te voeren. De meningen over *DiXiT* laten echter weinig heel van het nieuwe tijdschrift. Het einde van *DiXiT* is tevens het einde van het bladenplan.
- 171 Idem
- 172 Tom Kok in *Democraat*, jaargang 31, nummer 7, p.13
- 173 Penningmeester Van Lente in *Democraat*, jaargang 31, nummer 6, p.14
- 174 Idem
- 175 Ibidem
- 176 Ibidem
- 177 Ibidem
- 178 Zie ook: Hesseling en Beun (2001), p.138
- 179 Citaat in: Hesseling en Beun (2001), p.146
- 180 Zie: Besluitvorming Algemene Ledenvergadering op 21 november 1998 in: *Democraat*, jaargang 31, nummer 8, katern p.1-2
- 181 Hesseling en Beun, beide lid van Opschudding, erkennen dat hun voorstellen 'grotendeels cosmetica' waren. Zie: Hesseling en Beun (2001), p.146
- 182 Zie: verslag Algemene Ledenvergadering op 21 november 1998 in: *Democraat*, jaargang 31, nummer 8, p.4-5
- 183 Idem
- 184 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 4/5 februari 1994
- 185 Interview Gerrit-Jan Wolffensperger
- 186 Buitenhof, 7 maart 1999
- 187 Zie o.a. *NRC Handelsblad* d.d. 21 mei 1999
- 188 Thom de Graaf in *de Volkskrant*, mei 1999
- 189 Zie: *de Volkskrant* d.d. 22 mei 1999
- 190 *de Volkskrant* d.d. 22 mei 1999
- 191 Advies D66 aan het staatshoofd d.d. 20 mei 1998
- 192 Thom de Graaf tijdens het zogenoemde lijmdébat in de Tweede Kamer op 8 juni 1999
- 193 Brief van Thom de Graaf en Tom Kok aan de leden van D66, d.d. 31 mei 1999
- 194 *de Volkskrant* d.d. 31 mei 1999
- 195 Idem
- 196 Ibidem
- 197 Thom de Graaf in *de Volkskrant*, 7 juli 1999
- 198 Hayo Apotheker tijdens de persconferentie over zijn aftreden op 7 juni 1999
- 199 Roger van Boxtel in *Vrij Nederland*, 19 juni 1999. In eerste instantie is men in Den Haag vooral verrast en enigszins gelaten door het vertrek van de D66-minister. Maar daarna komen de reacties. 'Ik heb de indruk dat het voor hem alle-

maal teveel is geworden.' Reageert premier Kok. 'Kennelijk kon hij deze post niet helemaal aan, hij was er volgens mij niet erg happy.', luidt de reactie van vvd-leider Dijkstal. (Kok in Trouw d.d. 8 juni 1999, Dijkstal in *de Volkskrant* d.d. 8 juni 1999)

²⁰⁰ Thom de Graaf tijdens het Kamerdebat op 8 juni 1999. Zie ook: Interview De Graaf

²⁰¹ Initiatiefnemers: Chido Houbraken, penningmeester afdeling Leiden en Arjan Stoffels, secretaris afdeling Leiden

²⁰² Rapport Commissie Kiessysteem en Stemaadvies, 15 juni 1999

²⁰³ Zie: voorstellen hoofdbestuur t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 18 en 19 november 2000, in: *Democraat*, jaargang 33, nummer 5, p.23-24

²⁰⁴ Zie: verslag van de Algemene Ledenvergadering op 18 en 19 november 2000, in: *Democraat*, jaargang 33, nummer 7, p.22

²⁰⁵ Zie: Van Lente in *Democraat*, jaargang 32, nummer 6, p.16-18

²⁰⁶ Idem

²⁰⁷ Rede gehouden door Thom de Graaf voor de Algemene Ledenvergadering op 20 november 1999

²⁰⁸ Het Democratisch Perspectief, hoofdbestuur D66, oktober 1998, in *Democraat*, jaargang 31, nummer 8, p.20

²⁰⁹ Een motie die gedachtengoed van D66 zou beperken tot het radicaal-democratische gedachtengoed krijgt weinig steun.

²¹⁰ Inleiding van De uitgangspunten van de Democraten, vastgesteld tijdens de Algemene Ledenvergadering op 25 maart 2000

²¹¹ Rede gehouden door Jan Glastra van Loon voor de Algemene Ledenvergadering op 26 en 27 oktober 1979

²¹² Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur op 9 mei 1998

²¹³ Rede gehouden door Thom de Graaf voor de Algemene Ledenvergadering op 25 maart 2000

²¹⁴ Rede gehouden door Gerard Schouw voor de Algemene Ledenvergadering op 25 maart 2000

²¹⁵ Toekomst in eigen hand, p.4

²¹⁶ Idem, p.3-4

²¹⁷ De opkomst is met 57,7% 2% lager dan in 1998

²¹⁸ Zie: *de Volkskrant* d.d. 2 maart 2002

²¹⁹ Persverklaring D66 d.d. 17 mei 2002

²²⁰ Advies D66 aan de Koningin d.d. 17 mei 2002

²²¹ Van Praag en Brants (2000), p.3

²²² Begroting behandeld tijdens de vergadering van het hoofdbestuur op 18 september 1991, archief D66

²²³ Zie ook: *Elsevier* d.d. 25 juli 1998, p.18

Hoofdstuk 8:

¹ Statuten Politieke Partij Democraten 66, Artikel 3.1, vastgesteld tijdens de Algemene Ledenvergadering op 18 en 19 november 2000. Tijdens het congres op 16 november 2002 is deze passage vervangen door de volgende tekst: "De partij stelt zich als sociaal-liberale partij ten doel een politiek te bedrijven waarin zij de mens centraal stelt: vrij, betrokken, gelijkwaardig en mondig en streeft naar een democratische, duurzame en open samenleving. (...) In het bijzonder streeft de partij naar radicale democratisering van de samenleving en het politieke bestel." (Statuten, Artikel 2.1, vastgesteld tijdens de Algemene Ledenvergadering op 16 november 2002)

² Pas zeer recentelijk is de interne democratie binnen D66 iets minder uniek geworden. Sinds twee jaar wordt ook binnen andere partijen, zoals GroenLinks en het CDA, geëxperimenteerd met ledenvergaderingen waar alle leden toegang toe hebben. Ook de nieuwe partij Leefbaar Nederland maakt gebruik van een interne partijdemocratie à la D66."

³ Andere partijen worden overigens ook eenmaal in de (doorgaans) vier jaar met het probleem van grote hoeveelheden te behandelen amendementen geconfronteerd, namelijk bij de vaststelling van hun verkiezingsprogramma

⁴ Statuten (1968), artikel 10.1 en Huishoudelijk Reglement (1968), artikel 77

⁵ Koole (1982), p.52-53

⁶ Idem

⁷ Zie: Koole (1992)

⁸ Vanaf 2003 zal D66 bij de vaststelling van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen gebruik gaan maken van voorverkiezingen. Hiervoor wordt Nederland opgedeeld in vijf landsdelen, waar kandidaten zich na de sluiting van de kandidaatstelling kunnen presenteren tijdens een vergadering waar leden en niet-leden kunnen deelnemen. Na de presentatie worden de